

**Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Факультет фінансів та обліку
Кафедра фінансів ім. С.І. Юрія**

КОСТИК Віталій Юрійович

**ФІНАНСОВА ПОВЕДІНКА ДОМОГОСПОДАРСТВ В УМОВАХ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ**

спеціальність: 072 Фінанси, банківська справа,
страхування та фондовий ринок
випускна кваліфікаційна робота за освітнім ступенем
«магістр»

Виконав студент групи
ФФМ-21
Костик В.Ю.

Науковий керівник:
к.е.н., доцент
Коваль С.Л.

Випускну кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:

" _____ "

_____ 20 _____ р.

Завідувач кафедри

_____ **А. І. Крисоватий**

ТЕРНОПІЛЬ - 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ФІНАНСОВА ПОВЕДІНКА	
ДОМОГОСПОДАРСТВ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ	6
1.1. Теоретична сутність фінансової поведінки домогосподарств.....	6
1.2. Фактори впливу та складові фінансової поведінки домогосподарств..	11
РОЗДІЛ 2 ОЦІНКА ФІНАНСОВОЇ ПОВЕДІНКИ ВІТЧИЗНЯНИХ	
ДОМОГОСПОДАРСТВ В СУЧАСНИХ УМОВАХ	18
2.1. Моніторинг дохідної поведінки домогосподарств	18
2.2. Оцінка особливостей споживчої поведінки домогосподарств	
України.....	25
2.3. Аналіз кредитної та заощаджувальної поведінки	
вітчизняних домогосподарств.....	33
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМКИ ОПТИМІЗАЦІЇ ФІНАНСОВОЇ	
ПОВЕДІНКИ ДОМОГОСПОДАРСТВ	39
ВИСНОВКИ	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	53

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Однією із сфер фінансової системи країни є фінанси домогосподарств, яка значною мірою впливає як на інші сфери, так і на макроекономічну та фінансову стабільність держави. Будучи учасниками фінансових відносин домогосподарства взаємодіють з державою, суб'єктами господарювання, посередниками ринку фінансових послуг, іншими домогосподарствами і, таким чином, беруть активну участь у кругообігу фінансових потоків в економічній системі держави. Отримуючи доходи з різних джерел, розподіляючи їх на споживання, заощадження та інвестування, домогосподарства поповнюють ресурсами фінансовий ринок, що є передумовою соціально-економічного зростання держави загалом та підвищення рівня добробуту населення зокрема. Члени окремого домогосподарства мають власні світоглядні позиції щодо пріоритетів у потребах та інтересах, що впливає на прийняття конкретних рішень та відображається у їх фінансовій поведінці.

Війна, що триває на території нашої держави зумовила підвищення рівня фінансових ризиків, зростання цін на товари та послуги, зниження рівня доходів населення і, відповідно, негативно вплинула на економіку та фінансову стабільність вітчизняних домогосподарств. У період воєнного стану домогосподарства вимушені пристосуватися до нових викликів та адаптувати свою фінансову поведінку до надскладних умов. Саме тому, дослідження фінансової поведінки домогосподарств набуває особливого значення.

Вивчення фінансової поведінки населення стало предметом вивчення науковців, які досліджують різні сфери життєдіяльності особи: соціологічна, психологічна, культурна, духовна тощо. Останніми роками зріс інтерес до поведінки домогосподарств у фінансовій сфері, про що свідчать дослідження вітчизняних науковців: О. Вартанової, А. Вдовиченка, Г. Возняк, Г. Голуб, Л. Дудинець, Н. Добрянської, В. Заяць, О. Зеленської, О. Казьмірової, О. Кальченко, М. Касьян, Т. Кізими, О. Кириленко, Л. Ключник, О. Ковтун,

С. Коваль, О. Косточки, С. Лесун, В. Леонова, І. Ломачинської, С. Онишко, О. Резнікової, І. Сидор, А. Сидорчука, В. Шишкіна. Разом з тим, проблематика впливу поведінкових чинників на ухвалення фінансових рішень в умовах кризових явищ, зокрема повномасштабної війни потребує подальшого наукового дослідження, що і зумовило обрання теми дослідження та вплинуло на формулювання його **мети та завдань**

Метою кваліфікаційної роботи є вивчення теоретичних засад, оцінка фінансової поведінки населення в сучасних умовах, формулювання узагальнень та розробка на цій основі практикоорієнтованих рекомендацій щодо оптимізації фінансової поведінки домогосподарств в сучасних умовах.

У відповідності до сформульованої мети було поставлено такі завдання:

- дослідити підходи до визначення сутності фінансової поведінки домогосподарств;
- виявити фактори впливу на фінансову поведінку домогосподарств та охарактеризувати основні її складові;
- здійснити моніторинг дохідної поведінки домогосподарств;
- проаналізувати специфіку споживчої поведінки вітчизняних домогосподарств в сучасних умовах;
- виявити особливості заощаджувальної та кредитної поведінки домогосподарств в період війни;
- обґрунтувати напрями оптимізації фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств.

Об'єктом дослідження є фінансова поведінка домогосподарств.

Предметом дослідження є теоретичні та практичні основи формування та реалізації фінансової поведінки домогосподарств.

Для вирішення поставлених завдань використано такі наукові **методи дослідження**: абстрактно-логічний та узагальнення – при дослідженні сутності фінансової поведінки домогосподарств; статистичний аналіз, порівняння, графічний методи – для аналізу сучасних тенденцій формування і

реалізації дохідної, споживчої, заощаджувальної та кредитної поведінки домогосподарств.

Теоретичною базою дослідження є наукові праці вітчизняних учених у сфері фінансової поведінки домогосподарств.

Інформаційну базу дослідження складають: закони України, аналітичні дані НБУ, дані Державної служби статистики України, аналітичні матеріали Національного інституту стратегічних досліджень та Незалежної асоціації банків України, монографії, публікації у фахових наукових виданнях.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у здійсненні комплексного аналізу дохідної, споживчої, кредитної та заощаджувальної поведінки домогосподарств та виявленні її особливостей в умовах повномасштабної війни.

Практичне значення одержаних результатів. Моніторинг фінансової поведінки домогосподарств дав можливість обґрунтувати рекомендації щодо її оптимізації.

Апробація результатів дипломної роботи. Окремі положення дослідження опубліковані у збірнику наукових праць «Фінансове забезпечення сталого розвитку» [45] та збірнику за матеріалами «XXI Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів і молодих вчених Фіскальна політика України в умовах євроінтеграційних процесів» [46].

Структурні елементи дипломної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Робота викладена на 59 сторінках, містить 14 рисунків, 16 таблиць. Список використаних джерел налічує 57 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ФІНАНСОВА ПОВЕДІНКА ДОМОГОСПОДАРСТВ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

1.1. Теоретична сутність фінансової поведінки домогосподарств

Члени домогосподарств розпоряджаючись особистими фінансами, отримуючи та розподіляючи доходи, здійснюючи витрати впливають на фінансовий ринок та можуть формати основу для розвитку економіки держави. Виважена фінансова поведінка домогосподарств сприяє їх фінансовій стабільності та відповідно знижує необхідність соціальної підтримки з боку держави [1, с. 42]. В умовах невизначеності фінансова поведінка домогосподарств формується під впливом існуючих у суспільстві стереотипів, емоцій та ілюзій, що може спричинити негативні наслідки. Обмежені можливості сприйняття інформації, розуміння ситуації, відсутність знань та навиків обмежують можливості прийняття зважених фінансових рішень [2, с. 153].

Фінансовому благополуччю домогосподарств сприяє передбачувана та адекватна зовнішнім змінам, сприятлива для протидії ризикам фінансова поведінка. У випадку нераціональної фінансової поведінки зростають «панічні настрої на фінансовому ринку, які негативно впливатимуть фінансову систему, створять передумови для виникнення нових ризиків і загроз через зниження обсягу фінансових ресурсів, які потенційно могли бути інвестовані у розвиток вітчизняної економіки» [1, с. 42]. Вважаємо, що вивчення фінансової поведінки домогосподарств сприятиме зростанню як життєвого рівня населення, так і національної економіки в цілому.

Розглянемо існуючі підходи до трактування фінансової поведінки домогосподарств. Заслужують на увагу ґрунтовні наукові дослідження здійснені Т. Кізімою, яка вбачає у фінансовій поведінці діяльність членів домогосподарств, спрямовану на розподіл і перерозподіл грошових ресурсів

внаслідок якої формуються і використовуються різноманітні фонди грошових коштів [3, с. 20].

Як вибір населення у сфері «використання власних фінансових ресурсів у процесі їх споживання та заощадження» [4, с. 155] тлумачить фінансову поведінку домогосподарств А. Вдовиченко.

На думку Т. Єфременко, фінансова поведінка є однією із форм діяльності окремої особи або певних соціальних груп на фінансовому ринку, котра пов'язана із перерозподілом грошових коштів та з їх інвестуванням [5, с. 167].

У фінансовій поведінці домогосподарств Л. Ключник вбачає їх діяльність, що спрямована на розподіл та перерозподіл фінансових ресурсів (як власних, так і залучених), для формування фондів грошових коштів для задоволення особистих потреб та розвитку [6, с. 221].

Близьке за змістом тлумачення фінансової поведінки домогосподарств зустрічаємо у О. А. Ковтун [7] та О. О. Косточки [8]. Так, О. Ковтун визначає досліджуване поняття як «систему дій і фінансових інструментів, які спрямовані на управління як власними так і залученими фінансовими ресурсами для особистого соціально-економічного розвитку та задоволення власних потреб» [7, с. 282].

О. Косточка для трактування фінансової поведінки також використовує ключові поняття «дії», «фінансові інструменти», «фінансові ресурси», «задоволення власних потреб»: «система дій, пов'язана з акумулюванням і перерозподілом фінансових ресурсів за допомогою фінансових інструментів з метою задоволення власних потреб» [8, с. 699]

На думку І. А. Ломачинської, фінансова поведінка проявляється на практиці у специфічних фінансових відносинах між домогосподарствами та фінансовими ринками – «дії населення на фінансовому ринку щодо перерозподілу та інвестування грошових ресурсів» [9, с. 143].

Як бачимо, вищенаведені визначення зосереджують увагу на таких основоположних моментах:

- фінансова поведінка є дією (діяльністю) населення (індивідів) чи соціальних груп;
- сферою реалізації фінансової поведінки є фінансовий ринок;
- об'єктом фінансової поведінки є фінансові чи грошові ресурси.

Колективом науковців (Кальченко О., Зеленська О., Лесун С.) здійснено критичний аналіз існуючих напрацювань щодо тлумачення змісту фінансової поведінки, що дозволило сформулювати три основні підходи до визначення сутності досліджуваної категорії: економічний, психологічний, соціальний (рис. 1.1).

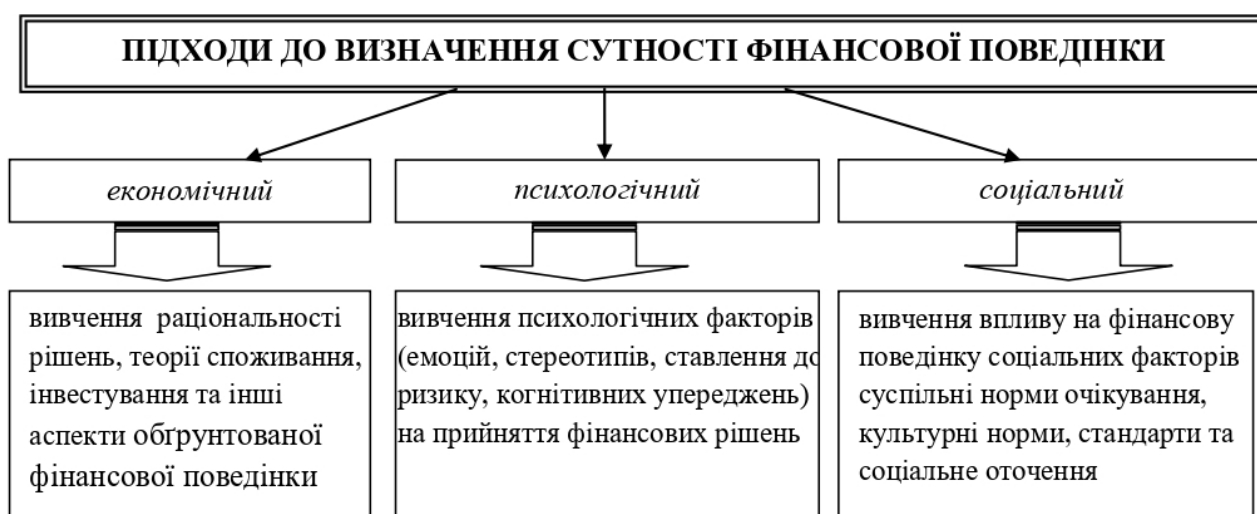

Рис. 1.1. Підходи до визначення сутності фінансової поведінки

Примітка. Узагальнено та складено автором на основі [10, с. 282]

О. Кальченко, О. Зеленська та С. Лесун розуміють під фінансовою поведінкою спосіб, за допомогою якого особа (домогосподарство) взаємодіє із грошовими коштами та фінансовими ресурсами при цьому приймає рішення щодо споживання та витрачання грошей, їх заощадження в тому числі інвестування, управління позиковими коштами [10 с. 282].

На особливу увагу заслуговують результати дослідження вітчизняних вчених В. М. Федосова та Б. С. Стеценко. Науковці вважають фінансову поведінку відображенням фінансового світогляду, який залежить від рівня фінансової грамотності [11, с. 74]. Вчені розкрили логічний взаємозв'язок між

«фінансовою поведінкою» та і поняттями «фінансовий світогляд», «фінансова грамотність», «фінансові знання» (рис. 1.2).

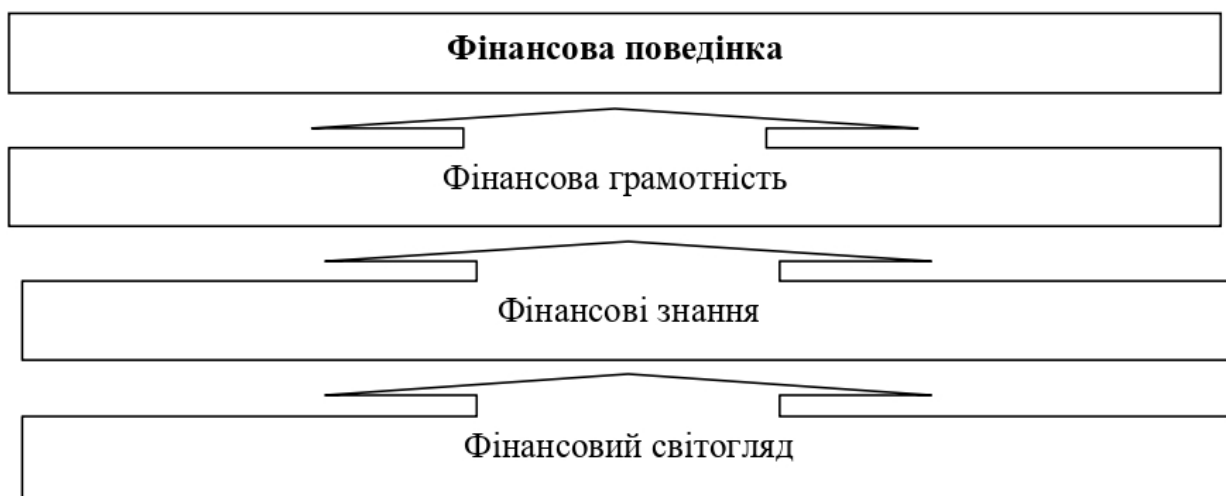

Рис. 1.2. Вплив фінансового світогляду та фінансової освіти на формування фінансової поведінки домогосподарств [11, с. 74]

Як запоруку фінансового благополуччя та джерело інвестицій в економіку країни характеризують фінансову поведінку домашніх господарств Онишко С.В. та Добрянська Н. В. [12, с. 112].

Комплексне дослідження, проведене Л. Дудинець, Г. Голуб та Р. Голуб дозволило науковцям характеризувати фінансову поведінку домогосподарств як складне соціально-економічне явище. Критично оцінивши існуючі підходи вчені виявили спільні елементи у визначеннях: особлива форма економічної поведінки, яка пов'язана з діями членів домогосподарств на ринку фінансових послуг у процесі мобілізації, перерозподілу та інвестування грошових коштів населення. Крім того, у вчені конкретизували фінансову поведінку як фінансову активність населення у сфері формування заощаджень, інвестицій, страхування, запозичень, пенсійного забезпечення тощо [13, с. 43].

Зовсім інший підхід до визначення фінансової поведінки домогосподарств запропоновано колективом науковців у складі В. Дорош та К. Чепель, на думку яких, це «сукупність механізмів, за допомогою яких домогосподарств взаємодіють із іншими учасниками ринкової економіки щодо

формування доходу, споживання, заощадження и інвестиції та чинників, що впливають на їхню діяльність» [14, с. 363].

Основні підходи до визначення сутності фінансової поведінки відображено на рис. (1.3).

Рис. 1.3. Підходи до визначення сутності фінансової поведінки

Примітка. Узагальнено автором

Проаналізувавши існуючі дослідження поняття «фінансова поведінка домогосподарств» можемо зробити висновок про існування різних підходів, зокрема:

- діяльність членів домогосподарств [5; 6];
- вибір населення [4];
- система дій і фінансових інструментів [7; 8; 9];
- спосіб взаємодії [10];
- відображення фінансового світогляду [11];
- запорука фінансового благополуччя [12];
- особлива форма економічної поведінки [13];
- механізм взаємодії [14] (рис. 1.3).

Дослідження різних точок зору стосовно суті фінансової поведінки домогосподарств дозволяє зробити висновок про її багатогранність. На нашу

думку, при трактуванні даного поняття доцільно враховувати, що основними аспектами є:

- дії (або діяльність) особи (або членів домогосподарств);
- формування доходів, їх розподіл та використання;
- задоволення потреб.

Вважаємо, що фінансова поведінка домогосподарств – це дії її членів, котрі спрямовано на формування доходів, їх розподіл та використання для задоволення власних потреб.

1.2. Фактори впливу та складові фінансової поведінки домогосподарств

Фінанси домогосподарств є однією із сфер фінансової системи держави, яка характеризується тісними взаємозв'язками з іншими сферами та ланками. Так, домогосподарства функціонують на ринках праці та споживання благ, на фінансовому ринку і їх діяльність у сфері розподілу та використання власних фінансових ресурсів має значний вплив на формування ресурсів банківської системи, на інвестиційний потенціал країни та темпи соціально-економічного розвитку держави. Разом з тим, на рівень добробуту домогосподарств та їх фінансову поведінку впливають різні фактори: соціальні, економічні, політичні, психологічні культурні, демографічні тощо. Аналіз існуючих досліджень факторів, що мають найвагомійший вплив на фінансову поведінку домогосподарств забезпечив виявлення їх основних класифікаційних ознак (див. рис. 1.4).

Зовнішніми чинниками впливу на фінансову поведінку домогосподарств є такі, що не залежать від домогосподарств, але суттєво впливають на їх фінансові рішення (економічні, інституційні, політичні, правові, демографічні, екологічні).

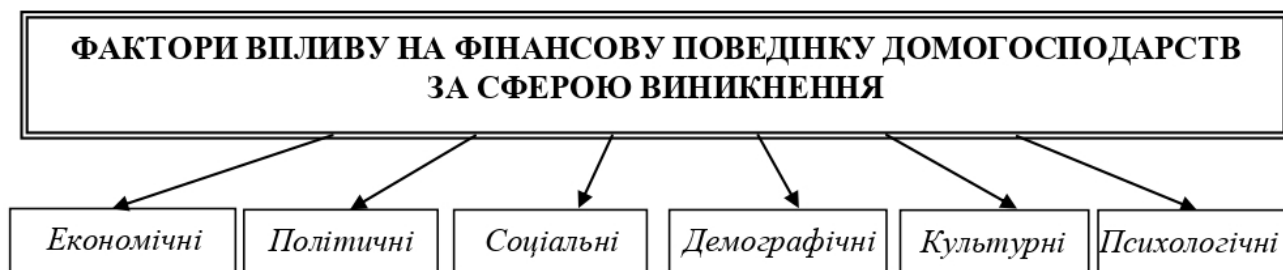

Рис. 1.4. Фактори впливу на фінансову поведінку домогосподарств

Примітка. Узагальнено автором

Науковці Г. Возняк та А. Каспшишак вважають основним внутрішнім фактором потенціал домогосподарств, «який проявляється через їх осмислену діяльність, індивідуальні якості та психологічні особливості» [15, с. 116]. До внутрішніх факторів О. Кальченко відносить такі особистісні риси як самоконтроль та самодисципліна, впевненість у своїх силах та схильність до ризику, рівень фінансової грамотності [10, с. 283].

За сферою виникнення фактори впливу поділяють на такі основні групи: економічні, соціальні, інституційні, політичні, правові, демографічні, психологічні (рис. 1.5).

**Рис. 1.5. Фактори впливу на фінансову поведінку домогосподарств
(за сферою виникнення)**

Примітка. Узагальнено автором

До економічних факторів, що впливають на фінансову поведінку домогосподарств відносять: рівень доходів домогосподарства, темпи інфляції, довіра до фінансово-кредитних установ, рівень фінансової грамотності членів домогосподарства, умови договорів (кредитних, депозитних та страхових тощо), надійність системи захисту прав споживачів фінансових послуг,

облікова ставка НБУ, фіскальна та бюджетна політика держави, законодавчі гарантії держави, політика держави у сфері оплати праці [13, с. 45]. Економічна нестабільність негативно впливає на фінансову поведінку домогосподарств оскільки зумовлює зниження рівня доходів та посилює соціальну поляризацію. Економічна невизначеність спричиняє перетворення організованих заощаджень (інвестиційних ресурси) у неорганізовані. І навпаки, економічна стабільність, зростання доходів населення, зниження рівня інфляції, підвищення довіри до фінансово-кредитних інституцій супроводжується зменшенням питомої ваги неорганізованих (готівкових) заощаджень та зростання частки організованих заощаджень і перетворення їх в інвестиційні ресурси.

Політичними факторами є рівень довіри до органів влади та політична стабільність в державі. На думку Л. Дудинець, Г. Голуб та Р. Голуб соціально-економічна та політична нестабільність спричиняє реалізацію домогосподарствами пасивної фінансової поведінки для якої характерні риси економії, формування переважно готівкових заощаджень у національній та іноземній валюті поза межами фінансово-кредитної системи [13, с. 45].

Важливими соціальними факторами впливу на фінансову поведінку домогосподарств є: належність до певного соціального класу, соціальні гарантії та норми, соціальне середовище. О. Кальченко у процесі досліджень виявила, що члени домогосподарств «більшою мірою спираються на соціальні правила та норми моралі суспільства, ніж на максимізацію власної вигоди. Дотримання соціальних норм формує зв'язок між індивідом і суспільством, відчуття себе як частини тієї чи іншої соціальної групи, прийняття її переважаючих цінностей, що відіграє важливу роль у прийнятті індивідуальних рішень у межах фінансового сектору» [10, с. 285]. Крім того, для особи є характерним наслідування поведінки батьків або друзів стосовно витрачання грошей, придбання товарів для демонстрації свого статусного (або ілюзорного) положення.

Демографічними факторами впливу на фінансову поведінку домогосподарств є: гендерний та віковий склад домогосподарства, кількість дітей.

До культурних факторів відносять релігійні та культурні традиції та установки. Так, на фінансову поведінку впливає сформоване суспільством ставлення до духовних та матеріальних цінностей. Так, не у кожній релігії підтримується ідея до заощаджень, існують відмінності у ставленні до способу життя (жити сьогоднішнім днем і насолоджуватись наявним), національна традиція передавати заощадження майбутнім поколінням (спадщину).

До психологічних факторів належать: склад характеру, особисті переконання, ставлення до грошей, здатність до самоконтролю та ризику, сприйняття зовнішнього середовища, попередній досвід здійснення фінансових операцій. На думку Л. Дудинець, Г. Голуб та Р. Голуб, значний «вплив психологічних факторів на фінансову поведінку домогосподарств ускладнює можливості для її аналізу, оцінки та прогнозування» [13, с. 45].

Комплексне дослідження факторів, котрі впливають на фінансову поведінку домогосподарств забезпечив науковцям Г. Возняк та А. Каспшишак згрупувати їх у дві групи – об'єктивні та суб'єктивні (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

ОБ'ЄКТИВНІ ТА СУБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ФІНАНСОВУ ПОВЕДІНКУ ДОМОГОСПОДАРСТВ [15, с. 116]

Суб'єктивні фактори	Об'єктивні фактори
Психологічні і демографічні характеристики особи	Грошово-кредитна політика, курс національної валюти
Схильність до ризику	Макроекономічні умови, рівень інфляції
Соціальне оточення і характер соціалізації	Геополітична обстановка
Соціальний статус	Рівень доходів
Рівень освіти (у т. ч. рівень фінансової грамотності), система цінностей окремого домогосподарства	Рівень довіри до держави і фінансових інститутів
Менталітет	Фінансова стабільність
Поточні потреби домогосподарства, мотиви та цільові орієнтири	Соціальна політика, соціальні гарантії та норми
Усталені в суспільстві норми фінансової культури	Стабільність нормативно-правової бази

Як бачимо, об'єктивними факторами впливу на фінансову поведінку домогосподарств є макроекономічні умови, зокрема рівень інфляції, грошово-кредитна та соціальна політика, ефективність системи соціального забезпечення, фінансова стійкість банківської системи, рівень добробуту та доходів населення.

Психологічний стан (оптимістичний або песимістичний стан), емоції (страх, тривога чи ентузіазм) мають значний вплив на ухвалення фінансових рішень. Наприклад, страх чи тривожні очікування у майбутньому можуть змусити особу заощаджувати, а надмірна впевненість може сприяти інвестиціям з підвищеним ризиком.

Члени домогосподарств з високою схильністю до ризиковості здатні інвестувати в ризикові активи, наприклад у криптовалюту, тоді як особи з низькою схильністю до обиратимуть менш дохідні, але стабільні варіанти (банківські депозити чи облігації).

Фінансово грамотна людина має здатність об'єктивно приймати рішення. Суб'єктивність даного фактора проявляється в необхідності постійно поглиблювати знання, щоб мати змогу гнучко реагувати на зміни у фінансовій сфері, оцінювати запропоновані товари та послуги, фінансові активи.

Менталітет є ще одним суб'єктивним фактором впливу на фінансову поведінку домогосподарств. Так, у різних країнах ставлення до володіння матеріальними благами відрізняється: якщо у західних країнах багатство у більшості випадків сприймається як показник успіху, то в інших країнах – може стати предметом заздрості чи підозр. Особливістю ісламських країн є те, що тут під заборонаю є надання коштів під відсотки, що також є проявом фінансової поведінки.

Соціальне оточення як фактор впливу на фінансову поведінку проявляється в наслідуванні (робити так, як інші (більшість)), що «пов'язано з груповим мисленням та стадною поведінкою» [17, с. 120]. Тобто фінансова поведінка залежить від думки та моделі поведінки інших суб'єктів.

Вплив фактора «соціальний статус» проявляється у бажанні особи підтримати чи підвищити його. У такому випадку фінансова поведінка домогосподарства спрямовується на задоволення потреби придбання догоровартісних товарів та послуг: телефон нової моделі, брендовий одяг, нерухомість, автомобіль, цінні папери, подорожі. Така фінансова поведінка спрямована на підкреслення матеріального достатку або бажання піднятися на наступний щабель соціального становища у суспільстві.

У процесі життєдіяльності члени домогосподарств приймають різні рішення стосовно джерел формування доходів, напрямів витрачання наявних коштів, форм їх заощадження чи інвестувати [18, с. 89]. Вираження пріоритетів формування, розподілу та використання фінансових ресурсів домогосподарств відображається у складових фінансової поведінки (рис. 1.6).

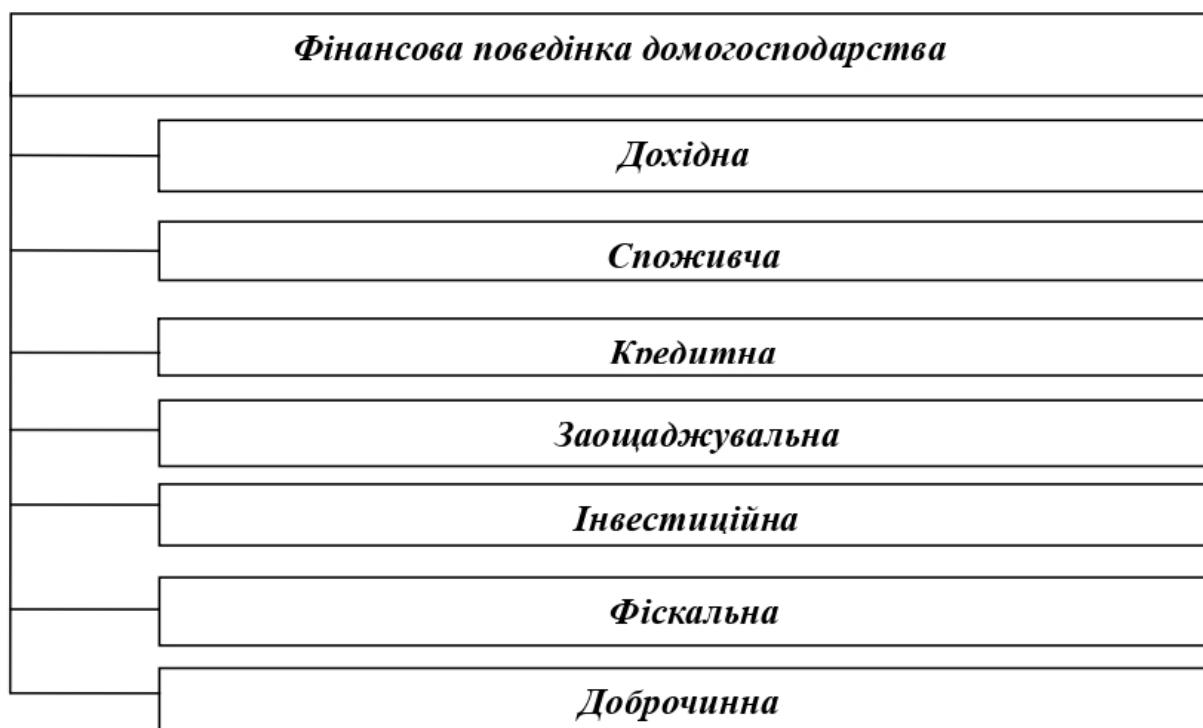

Рис. 1.6. Складові фінансової поведінки домогосподарств

Примітка. Складено автором на основі [3, с. 22]

Кожна з вищенаведених складових фінансової поведінки базується на цілях, котрі реалізує домогосподарство у процесі життєдіяльності:

- дохідна поведінка полягає у діяльності членів домогосподарств у процесі формування та оптимізації потенційних джерел доходів;

- фіскальна поведінка реалізується у процесі сплати податкових платежів та інших обов'язкових платежів на користь держави;

- споживча поведінка відображає задоволення споживчих потреб (придбання товарів та послуг тощо);

- інвестиційна полягає у діяльності домогосподарств у сфері інвестування коштів у фінансові активи з метою отримання прибутку;

- заощаджувальна поведінка пов'язана з накопиченням частини доходів для майбутнього споживання;

- кредитна поведінка передбачає запозичення коштів, з обов'язковим їх поверненням у майбутньому;

- добродійна поведінка проявляється у безоплатній допомозі іншим людям або суспільству, без очікування особистої вигоди і може реалізуватися у підтримці потребуючих верств населення, у благодійності, волонтерській роботі або участі у соціальних проєктах.

Підсумовуючи зауважимо, що фінансова поведінка домогосподарств є складним явищем, на яку впливають внутрішні та зовнішні, об'єктивні та суб'єктивні фактори. Саме тому, потребують подальших досліджень практичні форми прояву складових фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств у теперішніх умовах, зокрема її оцінка в умовах повномасштабної війни.

РОЗДІЛ 2

ОЦІНКА ФІНАНСОВОЇ ПОВЕДІНКИ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

2.1. Моніторинг дохідної поведінки домогосподарств

Фінансова поведінка домогосподарств проявляється у вхідних та вихідних фінансових потоках. «Вхідні фінансові потоки домогосподарств є відображенням дохідної фінансової поведінки та важливим показником добробуту населення та соціальної ситуації в країні» [19, с. 30]. Для здійснення оцінки дохідної поведінки домогосподарств слід розглянути динаміку показників та основні дохідні джерела: доходи від трудової діяльності; соціальні трансферти та доходи від власності тощо.

Розглянемо динаміку показників доходів домогосподарств України (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Динаміка доходів домогосподарств України у 2018–2022 рр.

Показники	2018 р.		2019 р.		2020 р.		2021 р.		2022 р.	
	млрд. грн.	млрд. грн.	темп зростання, %	млрд. грн.	темп зростання, %	млрд. грн.	темп зростання, %	млрд. грн.	темп зростання, %	
Доходи населення	3248,7	3744,0	115,3	4045,2	108,0	4863,5	120,2	5257,1	108,1	

Примітка. Складено та розраховано за даними [20]

Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території

Показники, представлені у табл. 2.1 свідчать про стабільне зростання доходів населення упродовж 2018–2022 рр. Так, за результатами 2019 р. темп зростання досліджуваного показника у порівнянні із попереднім роком становив 115,3%, за результатами 2020 р. – 108,0%, за результатами 2021 р. – 120,2%, за результатами 2022 р. – 108,1%. Динаміку доходів домогосподарств України представлено на рис. 2.1.

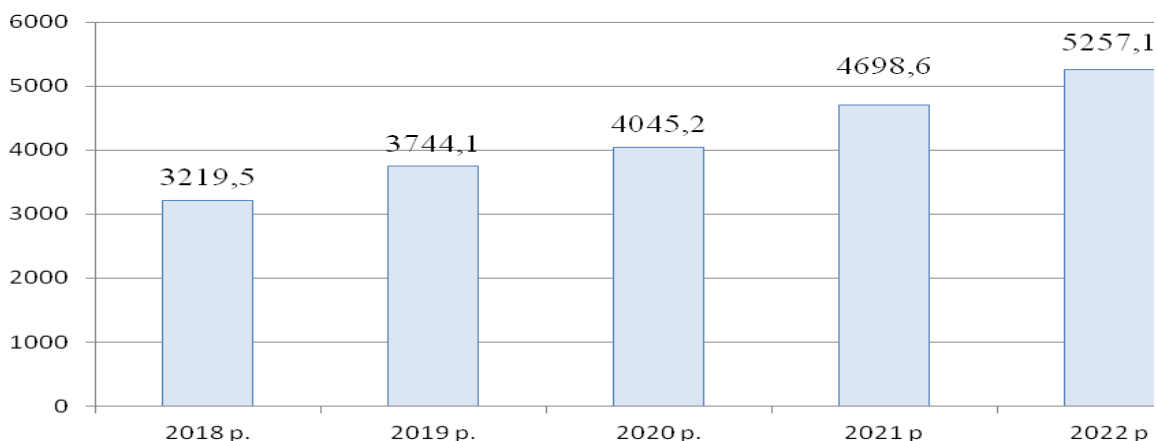

Рис. 2.1. Динаміка доходів домогосподарств України за 2018–2022 рр., млрд. грн.

Примітка. Побудовано за даними [20]

Показники, відображені на діаграмі (рис. 2.1), свідчать про зростання обсягу доходів домогосподарств від 3219,5 млрд. грн. за результатами 2018 р. до 5257,1 млрд. грн. за результатами 2022 р. Зростання доходів вітчизняних домогосподарств у 2018–2021 рр. зумовлено підвищенням заробітних плат, соціальних виплат, збільшенням доходів трудових мігрантів та уповільненням інфляції. У 2022 р. повномасштабна війна зумовила масові звільнення працівників, еміграцію населення, зниження заробітної плати відповідно скоротився обсяг доходів працівників суб'єктів господарювання. Однак, зниження обсягу доходів домогосподарств супроводжувалися зростанням доходів військовослужбовців. Таким чином можемо зробити висновок, що зростання показника доходів домогосподарств у 2022 р. до рівня 5257,1 млрд. грн. досягнуто переважно за рахунок зростання фінансового забезпечення військовослужбовців. Крім того, слід зауважити, що зростання доходів домогосподарств відбувалося на фоні зниження курсу гривні та зростання цін, що спричинило зниження купівельної спроможності громадян та вказує на зниження реальних доходів.

Дохідну поведінку домогосподарств більш повно характеризує структура доходів домогосподарств (див. табл. 2.2). Наявність різних джерел доходів домогосподарств є одним із факторів, що впливають на формування

певної дохідної поведінки домогосподарств та є потужним мотиваційним чинником активізації економічної діяльності членів домогосподарств, оскільки зменшує залежність бюджету домогосподарства від одного джерела доходів [21, с. 138].

Таблиця 2.2

**Динаміка та структура доходів домогосподарств України
за 2018–2022 рр.**

Показники	2018 р.		2019 р.		2020 р.		2021 р.		2022 р.	
	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %
Доходи всього	3248,7	100	3744,0	100	4045,2	100	4863,5	100	5257,1	100
Заробітна плата	1529,4	47,1	1758,6	47,0	1832,2	45,3	2211,7	45,5	2750,8	52,3
Прибуток та змішаний дохід	572,1	17,6	678,2	18,1	740,3	18,3	964,9	19,8	692,9	13,2
Доходи від власності	91,2	2,8	117,0	3,1	105	2,6	107,2	2,2	58,9	1,1
Соціальні допомоги, ін. трансферти	1056,1	32,5	1190,3	31,8	1367,6	33,8	1579,7	32,5	1754,5	33,4

Примітка. Складено та розраховано за даними [20]

Показники представлені у табл. 2.2, свідчать про домінування у структурі доходів заробітної плати та соціальних допомог (понад 80%). Як бачимо, упродовж 2018–2022 рр. питома вага заробітної плати коливалась в межах 45,3–52,3% від сумарних доходів домогосподарств. Так, частка заробітної плати становила: у 2018 р. – 47,1% від загального обсягу доходів домогосподарств; у 2019 р. – 47,0% у 2020 р. – 45,3%; у 2021 р. – 45,5%; у 2022 р. – 52,3% (табл. 2.2). Підвищення обсягу та питомої ваги заробітної плати пояснюється підвищення рівня грошового забезпечення військовослужбовців.

Як бачимо, значними за обсягом та питомою вагою є соціальні допомоги та трансферти, які отримують члени домогосподарств: у 2018 р. – 32,5% від загального обсягу доходів домогосподарств; у 2019 р. – 31,8% у 2020 р. –

33,8%; у 2021 р. – 32,5%; у 2022 р. – 33,4% (див. табл. 2.2). Соціальні допомоги та трансферти мають грошову форму і їх отримують домогосподарства, що знаходяться у певному статусі або обставинах (хвороба, безробіття, досягнення пенсійного віку, низький рівень доходів). Грошовими формами трансфертів є пенсія, різноманітні види грошової допомоги, стипендія. Кошти, які отримують члени домогосподарств у формі соціальних допомог виділяються бюджету. Війна внесла зміни у механізм фінансування таких видатків. Так, у 2024 р. для надання соціальної допомоги громадянам виділено 183 млрд. грн., що на 12,2 млрд. грн. більше, ніж у попередньому році [22]. (рис. 2.2).

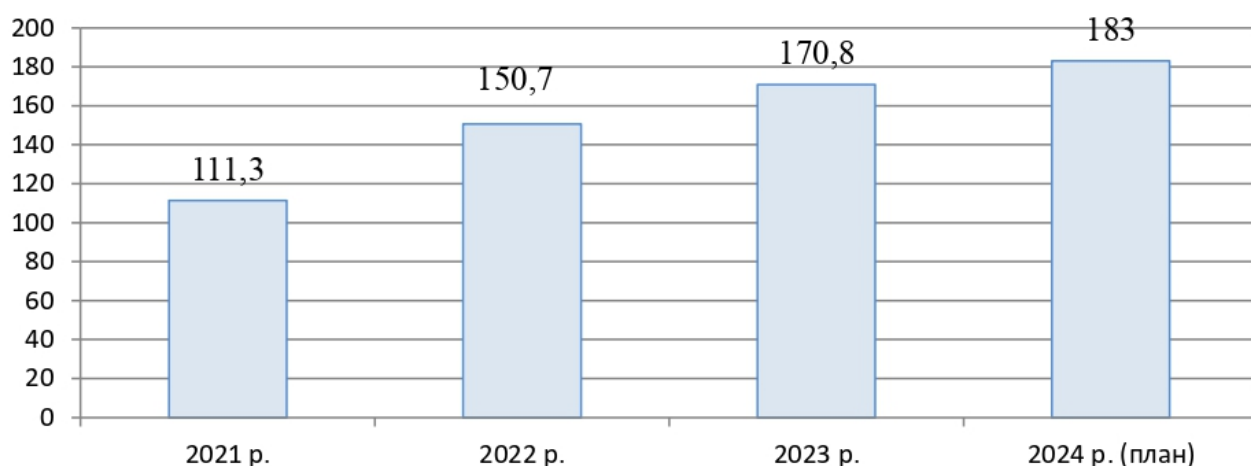

Рис. 2.2. Динаміка соціальних виплат населенню за рахунок коштів Державного бюджету України у 2021–2024 рр., млрд. грн.) [22]

Під час дії воєнного стану внесено корективи у перелік осіб, які мають право на отримання соціальних трансфертів: військовослужбовці та члени їх сімей, внутрішньо переміщені особи. Так, у 2024 р. вперше виділено кошти для соціальної підтримки військовослужбовців у цивільному житті, на реалізацію програми «Інститут ветеранів». Держава виділяє кошти на виготовлення протезів військовослужбовцям, на забезпечення житлом військовослужбовців та родин загиблих. Разом з тим, залишилися виплати, які існували і до війни: на виплату субсидій та пільг (50 млрд. грн. передбачено у 2024 р. Державним бюджетом України), для підтримання сімей із дітьми, виплати сім'ям, які взяли на виховання дітей-сиріт, виплати для дітей без

батьківського піклування, виплати при народженні дитини, для дітей-інвалідів (27 млрд. грн.) [22].

Упродовж тривалого часу (понад 20 років) основним джерелом інформації про обсяги доходів вітчизняних домогосподарств були дані, які представляла Державна служба статистики. Після початку повномасштабної війни та прийняття Закону України «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни» [23] не проводять обстеження умов життя домогосподарств і відповідно не оприлюднюють таку інформацію. Разом з тим, у грудні 2023 р. за патронатом ЮНІСЕФ проведено обстеження соціально-економічного становища вітчизняних домогосподарств та здійснено порівняльний аналіз доходів домогосподарств України у 2021 р. та 2023 р. (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Динаміка структури доходів домогосподарств України
у 2021 р. та 2023 р. [24]**

Показники	2021 р.	2023 р.
Доходи всього	100	100
Заробітна плата	59,8	61,7
Прибуток та змішаний дохід	5,7	6,4
Доходи від особистого підсобного господарства	2,5	1,7
Доходи від власності	1,2	3,3
Пенсії, стипендії та державні соціальні допомоги	19,8	15,5
Допомога від недержавних волонтерських фондів, організацій (ЮНІСЕФ, ПРООН тощо)	0	0,8
Допомога від родичів	3,2	3,1
Пільги та субсидії	0,4	0,6
Використання заощаджень та позик	1,3	5,6
Інші доходи	1,5	1,3

Як бачимо із показників табл. 2.3, у 2023 р. заробітна плата залишалась основним джерелом доходів і її частка склала 61,7% від сумарних доходів. Доволі значним джерелом доходів залишаються пенсії, стипендії та державні соціальні допомоги (15,5% у 2023 р.). Як бачимо, у 2023 р. доходи домогосподарств поповнювались за рахунок нового джерела, якого не існувало раніше – допомога від недержавних волонтерських фондів,

організацій 0,8% від сумарних доходів. Повномасштабна війна стала причиною використання раніше накопичених заощаджень, які склали 5,6% у 2023 р. (у 2021 р. – 1,3%). Структура доходів домогосподарств України у 2023 р. представлена на рис. 2.3.

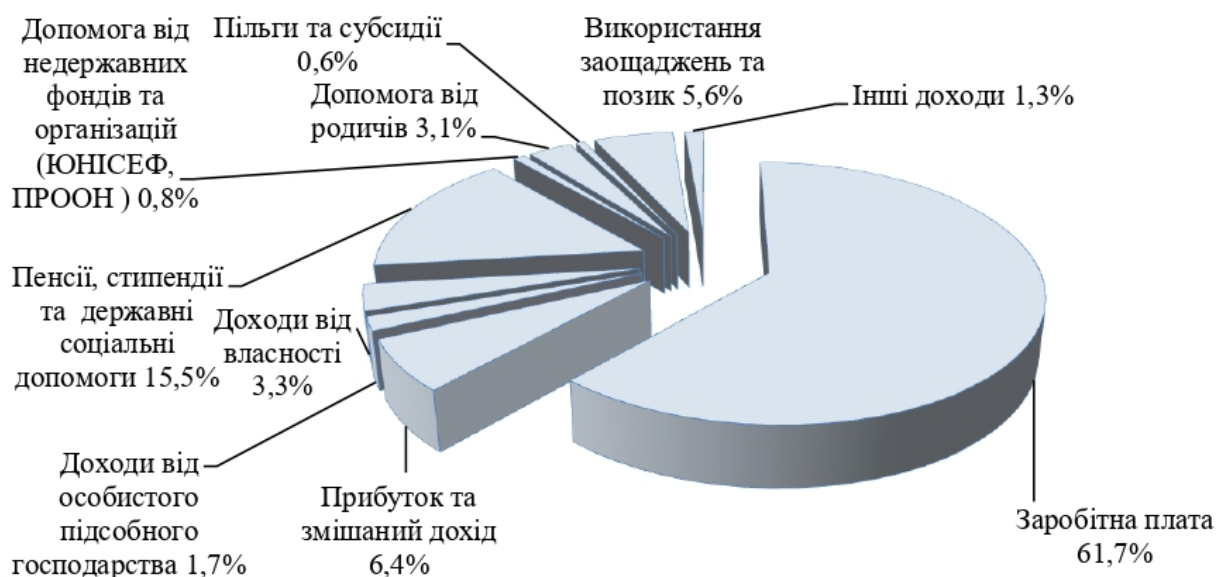

Рис. 2.3. Структура доходів домогосподарств України у 2023 р.

Примітка. Побудовано за даними [24]

Як бачимо із показників діаграми (рис. 2.3) у 2023 р. заробітна плата залишалась основним джерелом доходів домогосподарств – 61,7%. Важливим дохідним джерелом є також пенсії, стипендії, соціальні допомоги – 15,5%. Доходи від само зайнятості (у статистичній звітності – прибуток та змішаний дохід) склав 6,4%, доходи від підсобного господарства – 1,7%, доходи від власності – 3,3%.

При здійсненні моніторингу дохідної поведінки домогосподарств важливо враховувати офіційні дані, але і оцінити відчуття членів домогосподарств, які отримано внаслідок їх опитування. Розглянемо результати самооцінки домогосподарствами власних доходів (див. табл. 2.4).

Як бачимо, за результатами «Вибіркового обстеження соціально-економічного стану домогосподарств» [24] у 2023 р. відбулось зростання питомої ваги домогосподарств, які не можуть забезпечити потреби у достатньому харчуванні – 12,2% порівняно 3,4% у 2021р. (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Самооцінка доходів домогосподарств України у 2021 р. та 2023 р. [24]

Показники	2021 р.	2023 р.
Достатньо і робили заощадження	13,0	13,4
Достатньо, але не робили заощаджень	50,5	41,0
Відмовляли у найнеобхіднішому, крім харчування	33,2	33,4
Не вдалось забезпечити навіть достатнє харчування	3,4	12,2

На 10% знизилась питома вага домогосподарств, які мали достатній обсяг доходів, однак не мали змоги робити заощаджень – 41,0% порівняно 50,5% у 2021р. Залишилась майже незмінною частка тих, домогосподарств, які мали достатній обсяг доходів і робили заощадження (13,0% у 2021 р. та 13,4% у 2023 р.) та такі, вимушені відмовляти собі у найнеобхіднішому, крім харчування (33,2% у 2021 р. та 33,4% у 2023 р.). (див. табл. 2.4).

Підсумовуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що дохідна поведінка українців вказує на переважання доходів, отриманих у вигляді заробітної плати та соціальних допомог (понад 80%). Порівняння дохідних джерел домогосподарств України у довоєнний період та період війни вказує, що структура доходів змінилась несуттєво. Оцінка структури доходів дозволив виявити нове джерело, якого не існувало у довоєнний період – допомога від недержавних волонтерських фондів, організацій. Разом з тим, зросла частка домогосподарств, які рівень доходів яких змушує відмовляти собі у найнеобхіднішому, крім харчування. Така ситуація зумовлена наслідками повномасштабної війни.

2.2. Оцінка особливостей споживчої поведінки домогосподарств України

У процесі життєдіяльності домогосподарства для задоволення різноманітних потреб здійснюють певні витрати і, таким чином, намагаються досягнути максимально можливого рівня добробуту. Витрати різних домогосподарств відрізняються і залежать від складу сім'ї, вподобань та пріоритетів і відображаються у їх споживчій поведінці. На думку О. Вартанової та Т. Цалко, споживча поведінка представляє собою «усвідомлену або неусвідомлену поведінку, спрямовану на задоволення власних раціональних або ірраціональних мотивів, потреб і бажань, ...яку спрямовано на вибір найкращої альтернативи та усвідомленої відмови від інших» [27].

Відповідно до нормативних документів Державної служби статистики України сукупні витрати домогосподарств включають споживчі та неспоживчі витрати (рис. 2.4).

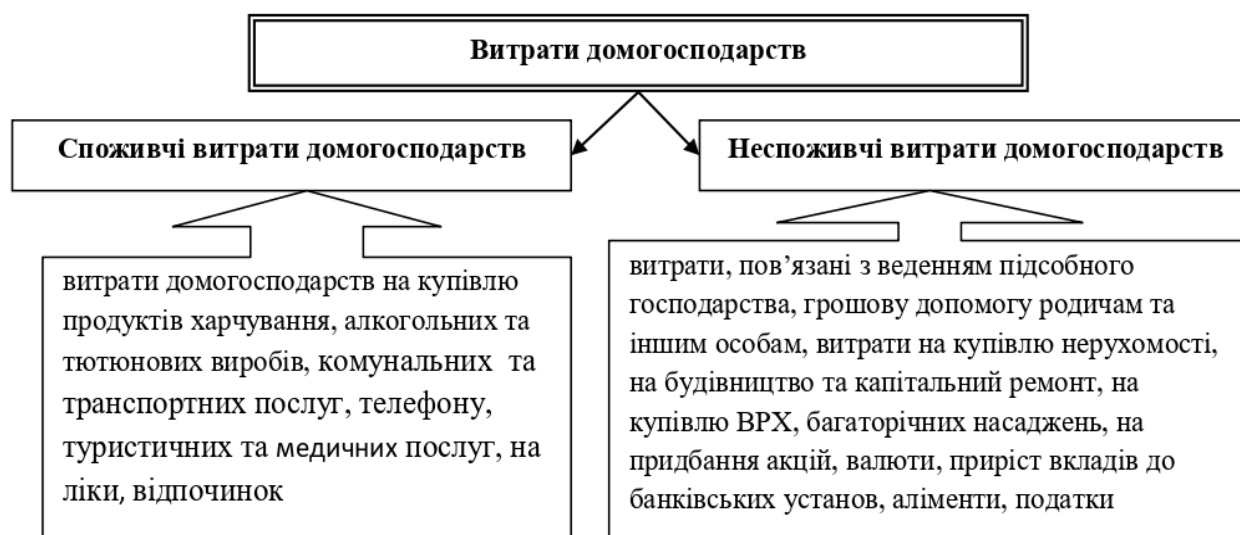

Рис. 2.4. Сукупні витрати домогосподарств

Примітка. Узагальнено автором за [28]

Добробут та рівень задоволення потреб домогосподарства залежить від його фінансових можливостей. Зрозуміло, процес формування доходів

домогосподарств супроводжується розподілом та витрачанням фінансових ресурсів до потреб. Аналізуючи обсяг та структуру витрат домогосподарств можна зробити висновок про рівень добробуту та якість життя членів домогосподарства. Динаміку споживчих витрат домогосподарств України відображена у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Динаміка витрат домогосподарств України у 2018–2022 рр.

Показники	2018 р.		2019 р.		2020 р.		2021 р.		2022 р.	
	млрд. грн.	млрд. грн.	темп зростання, %	млрд. грн.	темп зростання, %	млрд. грн.	темп зростання, %	млрд. грн.	темп зростання, %	
Споживчі витрати	2885,0	3357,0	116,4	3520,5	104,9	4305,4	122,3	3944,4	91,6	

Примітка. Складено та розраховано за даними [20]

Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території

Показники табл. 2.5, відображають щорічне зростання споживчих витрат домогосподарств упродовж 2018–2021 рр.: від 2885,0 млрд. грн. у 2018 р. до 4305,4 млрд. грн. у 2021 р. Так, за результатами 2019 р. спостерігаємо зростання досліджуваного показника до рівня 3357,0 млрд. грн. (темп зростання 116,4%); за результатами 2020 р. – до рівня 3520,5 млрд. грн. (темп зростання 104,9%), за результатами 2021 р. – до рівня 4305,4 млрд. грн. (темп зростання 122,3%). Війна негативно вплинула на фінансові можливості домогосподарств задовольняти власні потреби, що зумовило зниження показника споживчих витрат до рівня 3944,4 млрд. грн. (темп зростання 91,6%).

Узагальнюючий показник споживчих витрат домогосподарств не дає можливості оцінити споживчу поведінку домогосподарств. На думку, А. Сидорчука, О. Кириленко, С. Коваль та І. Сидор, частка доходів домогосподарства, яка використовується на споживання продуктів харчування вказує на рівень заможності: «чим цей показник є нижчим, тим кращим є поточний фінансовий стан; тим більше фінансових ресурсів може виділятися

на неспоживчі цілі (наприклад, заощадження, інвестиції) і тим кращим є перспективний (потенційний) фінансовий стан домогосподарства» [29, с. 83]. Іншими словами, чим бідніше домогосподарство, тим більша частина доходів витрачається на задоволення базових потреб (продукти харчування), при цьому можливості придбати непродовольчі товари та послуги є меншою. Саме тому, особливий інтерес представляє структура споживчих витрат домогосподарств України (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

**Динаміка структури споживчих сукупних витрат домогосподарств
України у 2018–2021 рр. [31]**

в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство), %

Показники	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Споживчі сукупні витрати	92,0	91,3	91,4	91,3
продукти харчування та безалкогольні напої	47,7	46,6	48,1	45,9
алкогольні напої	1,3	1,2	1,2	1,2
тютюнові вироби	2,1	2,0	2,3	1,8
одяг і взуття	5,4	5,5	4,8	4,8
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	15,2	14,6	14,4	15,2
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	2,1	1,8	2,0	2,2
охорона здоров'я	4,0	4,1	4,3	4,7
транспорт	3,7	4,8	4,0	4,5
зв'язок	2,6	2,8	3,4	3,4
відпочинок і культура	1,8	1,6	1,5	1,7
освіта	1,0	1,1	0,9	1,0
ресторани та готелі	2,4	2,6	1,6	1,8
різні товари і послуги	2,7	2,6	2,7	

Примітка. Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території

Показники табл. 2.6 свідчать, про переважне спрямування споживчих витрат вітчизняних домогосподарств на продукти харчування, тобто на задоволення фізіологічних потреб. Так, частка витрат українців на продукти харчування у 2018–2021 рр. становила 46,6–48,1%. Вчені дослідили, що

«...значні обсяги витрат населення України на продукти харчування супроводжуються негативними якісними та змінами структури харчування...Оскільки через зростання ціни продовольчих товарів певна частина населення змушена споживати продукти низької якості» [29, с. 86]. Така специфіка споживчої поведінки домогосподарств зумовлена низьким рівнем доходів, коли населення вимушене в першу чергу задовольняти першочергові (фізіологічні) потреби пов'язані із життєдіяльністю людини. Якщо порівняти видатки на продукти харчування європейських сімей, то можна побачити, що їх частка складає 12–18 % [30].

Доволі великою є частина коштів населення України, які використовуються на оплату житлово-комунальних послуг: 14,4–15,2%. (див. табл. 2.6).

Витрати на освіту та охорону здоров'я, відпочинок та культурний розвиток сприяють розвитку людського потенціалу, однак такі витрати домогосподарств України характеризуються низьким рівнем. Зокрема, питома вага витрат на освіту становила упродовж 2018–2021 рр. 0,9–1,1%; на охорону здоров'я – 4,1–4,7%; відпочинок та культурний розвиток – 1,5–1,8%. (див. табл. 2.6). Як бачимо, упродовж аналізованого періоду не відбулось значних структурних зрушень у споживчій поведінці домогосподарств.

Повномасштабна війна, яка до сьогодні триває в Україні не могла не внести зміни у споживчу поведінку домогосподарств. Так, відповідно до «Інфляційного звіту НБУ» [33] за жовтень 2023 р. війна призвела до зростання кількості домогосподарств, які не можуть придбати певні товари першої необхідності, що свідчить про їх перебування на межі бідності. За даними НБУ, таких домогосподарств (станом на вересень 2023 р.) було понад 50% [33] (див. табл. 2.7). Як бачимо, за час війни зросла питома вага домогосподарств, які змушені економити на харчуванні – 12,2% у 2021 р. та 26,2% у 2023 р.). Така ситуація спричинена зростанням цін на продукти харчування. Так, у 2022 р. вартість яєць зросла на 76,6%, фруктів – на 73,8%, риби – 45,8%, молока – на 18,7%, соняшникової олії – на 14,5%. Зростання вартості

продуктів харчування продовжувалося і у 2023 р.: вартість м'яса та м'ясопродуктів на 9,9%, масла і молока – на 9,7 %, риби – на 4,1%.

Таблиця 2.7

**Показники фінансового становища домогосподарств України у
2021–2023 рр.,% [30]**

(за результатами самооцінки)

Показники	2021 р.	2022 р.	2023 р.
Економлять на харчуванні	12,2	19,9	26,2
Вистачає на харчі, але на одяг та взуття потрібно заощадити / позичити	25,0	33,2	25,0
Вистачає на харчі, одяг, взуття. На придбання дрібної техніки потрібно заощадити / позичити	39,3	22,0	22,7
Вистачає на харчі, одяг, взуття, придбання дрібної техніки. Але на придбання габаритної техніки потрібно заощадити / позичити	18,1	12,5	13,8
Вистачає на харчі, одяг, взуття, придбання дрібної і габаритної техніки. На придбання машини / квартири потрібно заощадити / позичити	3,0	8,2	8,3
Домогосподарство може дозволити собі будь-які покупки	0,5	1,8	1,7
Важко відповісти	1,8	2,4	2,4

Позитивною рисою 2023 р. стало зниження ціни знизилася ціни на соняшникову олію на 14,9%, на яйця – на 9,5%, на цукор – на 5,8%, на хліб – на 2,8% [30]. Як зазначають експерти Національного інституту стратегічних досліджень повномасштабна збройна агресія росії загострила проблеми локального дефіциту продуктів харчування, особливо в тих населених пунктах, котрі розташовані близько до зони бойових дій [30].

Четверта частина від опитаних домогосподарств повідомила, що їм вистачає лише на продукти харчування, а на одяг та взуття коштів не вистачає (див. табл. 2.7). Порівняно із довоєнним періодом знизилась частка домогосподарств, які мають можливість купувати продукти харчування, одяг та взуття, придбати дрібну техніку від 18,1% у 2021 р. до 13,8% у 2024 р.

У період військового стану, законодавчо погоджено обмеження на оприлюднення інформації Державною службою статистики [23]. Саме тому, для оцінки особливостей споживчої поведінки вітчизняних домогосподарств

під час війни скористаємось даними соціологічного опитування проведеного консалтинговою компанією «Делойт» [34]. Як свідчать результати опитування особливостями споживчої поведінки домогосподарств стало те, що 92% опитаних перераховують кошти на підтримку Збройних Сил України або постраждалим внаслідок війни, причому третина з них роблять це систематично [34].

Зміни споживчої поведінки особливо торкнулись внутрішньо переміщених осіб. Так, середній чек внутрішньо переміщених осіб є меншим, ніж в українців, які не змінювали місце проживання. Крім того, 70% українців перестали купувати товари, виробник яких не покинув ринок росії, 65% – обмежили витрати на дозвілля та розваги, 58% – менше відвідують концерти та кінотеатри, 51% – економлять на ліках, 47% – придбання продуктів розглядають як поповнення стратегічних запасів [34].

2.3. Аналіз кредитної та заощаджувальної поведінки вітчизняних домогосподарств

Активні військові дії на території України призвели до надскладних випробовувань у соціально-економічній та війсьній сферах не лише держави загалом, а й для кожного українця зокрема. Перед домогосподарствами постають нові виклики, які необхідно подолати для збереження фінансової стабільності і, навіть, для мінімального задоволенні базових (фізіологічних) потреб [35].

Кредитна та заощаджувальна поведінка домогосподарств в умовах війни набуває інших рис під час війни. Адже можливості та бажання заощаджувати виникають при певній стабільності та достатності доходів. Іншими словами, якщо коштів, які надходять у розпорядження домогосподарств вистачає для задоволення потреб домогосподарства виникає

можливість формувати заощадження. На думку І. Сидор та О. Петрушки, «основними критеріями, які визначають заощаджувальну поведінку населення, є здатність отримувати відповідний рівень доходу, безпека грошових вкладень та довіра до фінансово-кредитних інституцій і ліквідність заощаджень» [37, с. 144].

Як свідчать результати «Загальнодержавного вибіркового обстеження соціально-економічного стану домогосподарств (ОСЕСД), грудень 2023 р. – лютий 2024 р.» [24]. У 2021–2023 рр. лише близько 13% домогосподарств мали можливість та робили заощадження (рис. 2.5).

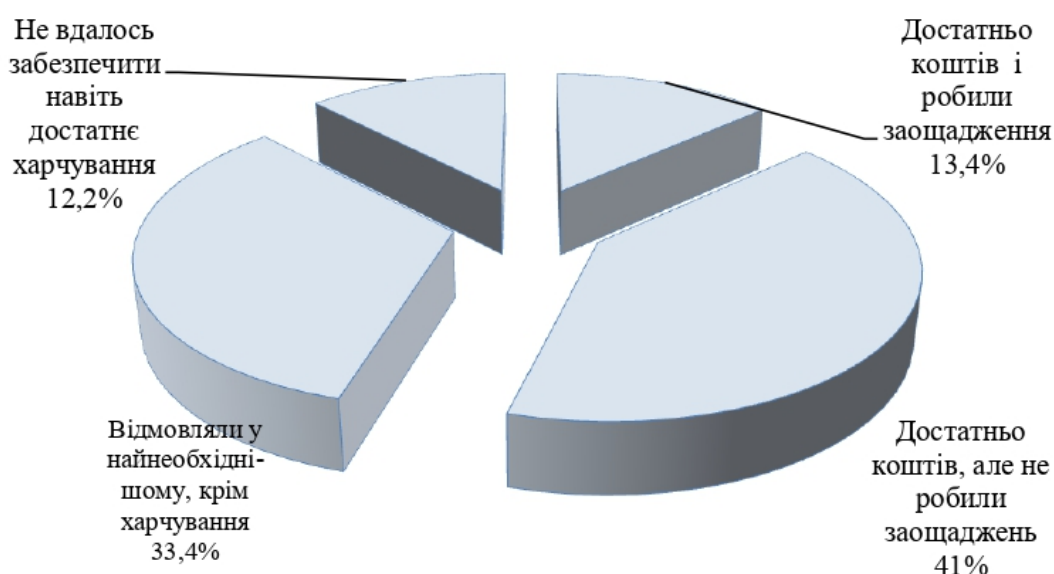

Рис. 2.5. Розподіл домогосподарств за можливістю робити заощадження у 2023 р., %

Примітка. Побудовано за даними [24]

Показники діаграми (рис. 2.5) вказують, що лише 13,4% українців проявили заощаджувальну поведінку, хоча 41,0% опитаних визнали, що володіли достатнім обсягом коштів, однак не робили заощаджень. Таку ситуацію можна пояснити впливом таких факторів як недостатній рівень довіри до держави та банків в умовах війни та невпевненістю у завтрашньому дні. Цікавим для дослідження є оцінка динаміки заощаджень вітчизняних домогосподарств (див. табл. 2.8). У процесі аналізу динаміки організованих

заощаджень домогосподарств виявлено стійку тенденцію до зростання обсягу таких коштів.

Таблиця 2.8

**Динаміка депозитів домашніх господарств, залучених
банками України у 2019–2023 рр.**

Показники	2019 р.	2020 р.		2021 р.		2022 р.		2023 р.	
	млрд. грн.	млрд. грн.	темп зростання, %	млрд. грн.	темп зростання, %	млрд. грн.	темп зростання, %	млрд. грн.	темп зростання, %
Обсяг депозитів	576,1	730,3	126,8	794,2	108,7	1045,7	131,7	1228,5	117,5

Примітка. Складено та розраховано за даними [38]

Як бачимо, обсяг депозитів населення, які накопичено на рахунках банківських установ зріс від 576,1 млрд. грн. у 2019 р. до 1228,5 млрд. грн. у 2023 р., при цьому темп зростання склав: у 2020 р. – 126,8% до попереднього року, у 2021 р. – 108,7%, у 2022 р. – 131,7%, у 2023 р. – 117,5% (див. табл. 2.8).

Для оцінки заощаджувальної поведінки доцільно проаналізувати структуру заощаджень в розрізі валют (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

**Динаміка та структура депозитів домашніх господарств,
залучених банками України у розрізі валют за 2019–2023 рр.**

Показники	2019 р.		2020 р.		2021 р.		2022 р.		2023 р.	
	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %
Депозити всього	576,1	100,0	730,3	100,0	794,2	100,0	1045,7	100,0	1228,5	100,0
гривня	339,2	58,9	433,4	59,3	507,0	63,8	653,3	62,5	795,5	64,8
іноземна валюта	198,4	41,1	296,9	40,7	287,2	36,2	392,4	37,5	433,0	35,2

Примітка. Складено та розраховано за даними [38]

Динаміка структури заощаджень домогосподарств свідчить, що домогосподарства, які довірили банкам власні кошти переважно накопичують

їх у національній валюті. Так, показник питомої ваги гривневих заощаджень домогосподарств стабільно зростає: від 58,9% у 2019 р. до 59,3 % у 2020 р., до 63,8% у 2021 р. до 62,5% у 2022 р. та до 64,8% у 2023 р. Відповідно, знизилась питома вага заощаджень в іноземній валюті: від 41,1% у 2019 р. до 35,2% у 2023 р. (див. табл. 2.9).

Заощаджувальну поведінку домогосподарств також характеризує структура депозитів за строками накопичення (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Динаміка та структура депозитів домашніх господарств, залучених банками України за строками повернення за 2019–2023 рр.

Показники	2019 р.		2020 р.		2021 р.		2022 р.		2023 р.	
	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %
Депозити всього	576,1	100,0	730,3	100,0	794,2	100,0	1045,7	100,0	1228,5	100,0
на вимогу	240,1	41,7	379,0	51,9	476,2	60,0	711,8	68,1	788,7	64,2
до 1 року	237,7	41,3	237,7	32,5	209,2	26,3	238,1	22,8	348,6	28,4
від 1 до 2 років	92,7	16,0	104,9	14,4	101,7	12,8	85,3	8,2	79,1	6,4
більше 2 років	5,6	1,0	8,9	1,2	10,0	1,3	10,4	1,0	12,1	1,0

Примітка. Складено та розраховано за даними [38]

Показники структури заощаджень відображають певні зміни. Так, упродовж аналізованого періоду зросла частка заощаджень на вимогу: від 41,7% 2019 р. до 64,2% у 2023 р. Тобто, громадяни надають перевагу зберігання коштів на поточних рахунках або депозитних рахунках, які дають можливість повернути кошти у будь який момент часу. Зменшилась питома вага довгострокових депозитів. Частка депозитів терміном до 1 року знизилась від 41,3% 2019 р. до 28,4% у 2023 р., а терміном від 1 до 2 років – від 16,0% 2019 р. до 6,4% у 2023 р. (див. табл. 2.10).

Надзвичайно цікаві результати конкурсу серед дітей та молоді оприлюднено НБУ, які відображають пріоритети заощаджувальної поведінки молодого покоління (див. табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Пріоритети заощаджувальної поведінки українських дітей та молоді

Показники	На що збирав гроші до війни	На що збираю гроші під час війни	На що збиратиму гроші після війни
Власні потреби	51,0	35,0	15,0
Навчання	28,0	8,0	10,0
Подорожі	7,0	0	13,0
Благодійність	4,0	51,0	46,0
Домашній улюбленець	4,0	0	0
На власний бізнес	2,0	3,0	2,0
На власне жило	0	3,0	4,0
Не робили заощаджень	4,0	0	0
Подушка безпеки	0	0	10,0

Примітка. Узагальнено за даними [39]

Як бачимо (табл. 2.11), війна внесла кардинальні зміни у пріоритети заощаджувальної поведінки молодого покоління. Так, патріотизм підростаючого покоління відобразився в необхідності накопичувати кошти для підтримки ЗСУ та благодійної діяльності: від 4,0% у довоєнний період до 51,0% накопичень у період війни. Молодь усвідомлює необхідність благодійної допомоги і після завершення війни (46% заощаджень).

Фінансова нестабільність домогосподарств в період війни зумовила усвідомлення необхідності накопичувати кошти та формувати резервні фонди (подушку безпеки). Крім того, до війни 4% опитаних не робили заощаджень, а у період воєнного стану усі такі накопичення робили. Також під час війни молодь перестала заощаджувати кошти для подорожей і лише після перемоги планує знову це робити (табл. 2.11).

При недостатності власних коштів та заощаджень для задоволення потреб домогосподарства можуть залучати позикові кошти. Загрозами для кредитної поведінки домогосподарств є «неплатоспроможність, недостатній рівень фінансової грамотності населення, приховування інформації банківськими працівниками, кредитоманія» [40]. Оцінку кредитної поведінки вітчизняних домогосподарств розпочнемо із аналізу динаміки кредитних ресурсів, залучених у банківських установах (див. табл. 2.12).

Таблиця 2.12

**Динаміка кредитів домашніх господарств, наданих
банками України у 2019–2023 рр.**

Показники	2019 р.	2020 р.		2021 р.		2022 р.		2023 р.	
	млрд. грн.	млрд. грн.	темп зростання, %	млрд. грн.	темп зростання, %	млрд. грн.	темп зростання, %	млрд. грн.	темп зростання, %
Обсяг кредитів	212,5	206,5	97,2	254,4	123,2	221,1	86,9	236,5	107,0

Примітка. Складено та розраховано за даними [41]

Як бачимо, відсутня стійка тенденція щодо обсягу кредитів населення упродовж аналізованого періоду. Так, обсяг кредитів населення знизився від 212,5 млрд. грн. у 2019 р. до 206,5 млрд. грн. при цьому темп зростання склав 97,2%. У 2021 р. спостерігалось зростання досліджуваного показника до рівня до 254 млрд. грн. (темп зростання склав 123,2%). У 2022 р. знову спостерігається зниження обсягу кредитів до рівня 221,1 млрд. грн. (темп зростання склав 86,9%) та зростання у 2023 р. – 236,5 млрд. грн. (темп зростання склав 107,0%) (див. табл. 2.12).

Для оцінки кредитної поведінки доцільно проаналізувати ціль залучення позикових коштів (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

**Динаміка та структура кредитів, наданих домогосподарствам
банками України у 2019–2023 рр.**

Показники	2019 р.		2020 р.		2021 р.		2022 р.		2023 р.	
	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %	млрд. грн.	питома вага, %
Кредити всього	212,5	100,0	206,5	100,0	254,4	100,0	221,1	100,0	236,5	100,0
Споживчі кредити	173,7	81,7	170,7	82,7	214,1	84,2	188,7	85,3	196,1	82,9
На придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості	32,6	15,3	28,9	14,0	28,6	11,2	21,3	9,6	26,5	11,2
Інші кредити	6,2	2,9	6,8	3,3	11,7	4,6	11,1	5,0	13,9	5,9

Примітка. Складено та розраховано за даними [41]

Оцінка показників структури кредитів, котрі надано домогосподарствам банками дозволяє зробити висновок про стабільність кредитної поведінки в контексті її мотивів. Так, основна частина кредитних коштів залучалася домогосподарствами для покриття споживчих потреб (81,7–84,2% від сумарного кредитного портфеля) (рис. 2.6).

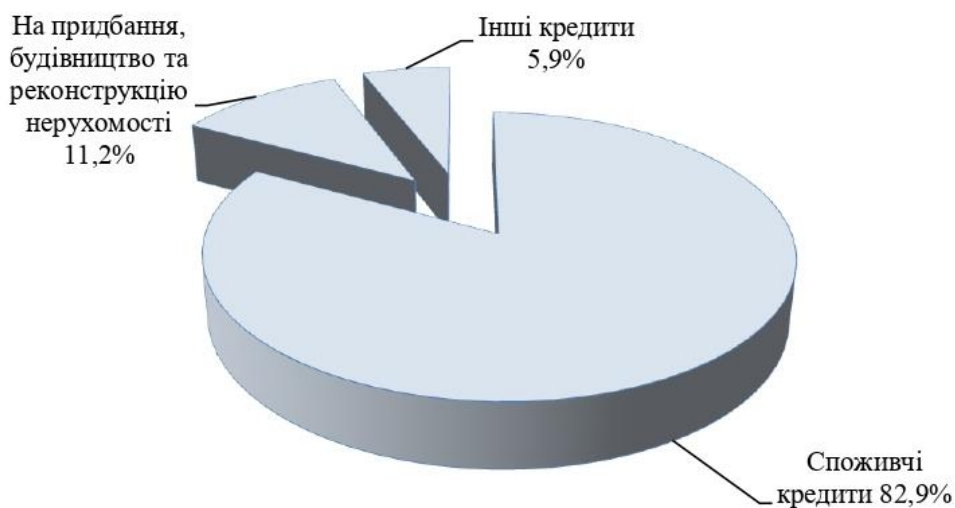

Рис. 2.6. Структура кредитів, наданих домогосподарствам банками України (за цільовим призначенням) у 2023 р., %

Примітка. Побудовано за даними [41]

Як бачимо, під час війни населення покриває за рахунок кредитних коштів поточні потреби (рис. 2.6). Дійсно, запозичення коштів членами домогосподарств зумовлено нестачею доходів для покриття споживчих потреб. Війна вносить свої корективи та накладає додаткові ризики на кредитну поведінку. З одного боку, внаслідок повномасштабної війни значна частина населення втратила роботу, і відповідно стабільні доходи, що призвело до нестачі коштів та вишукуванні додаткових джерел (можливо кредитних). Разом з тим, позичальникам слід оцінити можливості погашення кредитів та відсотків за ними.

Незалежною асоціацією банків України спільно із Міжнародним бюро кредитних історій здійснено «Аналіз фінансової поведінки MASS ACTIVE – кредитування: вплив війни» [42], що дало можливість виявити особливості

кредитної поведінки наших співвітчизників у період воєнного стану (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

**Мотиви залучення кредитних коштів домогосподарствами
України в 2022–2023 рр., %**

Ситуації нестачі коштів	2022 р.	2023 р.
Не вистачало грошей, щоб дожити кілька днів до наступної зарплати	15	14
Не вистачало грошей, щоб оплатити комунальні послуги	14	14
Не вистачало грошей на покупку одягу / взуття	15	12
Не вистачало грошей на покупку їжі	10	11
Виникали якісь непередбачувані ситуації в житті і не вистачало грошей для їх оплати	9	11
Планували покупку техніки/інших споживчих товарів, але не вистачило для оплати їх повної вартості	11	9
Були вже відкриті кредити в банках і не вистачало певної суми для своєчасного погашення боргу	8	6
Планували якусь велику покупку, але не вистачало грошей для повної оплати їх вартості	4	5
Планували поїздку у відпустку, але не вистачало певної суми, щоб оплатити повну вартість путівки	6	3
Не вистачало грошей на евакуацію – проїзд, оренда житла, та ін.	4	3
Планувалася якась велика подія і не вистачало грошей для її повної оплати	2	3
Відновлення майна (квартира / будинок / машина / потужності бізнесу), пошкодженого через війну	3	2
Не вистачало грошей на оплату кредитів для бізнесу	1	2
Не виникали такі ситуації протягом останніх 3 місяців	55	58

Примітка. Складено за даними [42]

Під час війни лише у половини опитаних не виникла потреба у залученні кредитних коштів (55% у 2022 р. та 58% у 2023 р.), при цьому у виникли раніше не існуючі потреби: відновлення майна пошкодженого внаслідок військових дій (3% від усіх опитаних у 2022 р. та 2% у 2023 р.), не вистачало коштів для евакуації (4% від усіх опитаних у 2022 р. та 3% у 2023 р.). Особливо гостро відчувають нестачу коштів внутрішньо переміщені особи.

У результаті опитування виявлено, що за період війни відбулось зростання питомої ваги домогосподарств, які мають невикрадені позики (до 37%), 41% опитаних змушені у наступні три місяці залучити позикові кошти, щоб покрити власні витрати [42].

Підсумовуючи зауважимо, що в умовах війни загострюються ризики, що притаманні кредитній поведінці домогосподарств. В першу чергу, це стосується фінансової стабільності домогосподарств, адже лише платоспроможні позичальники здатні вчасно і у повному обсязі виконувати зобов'язання перед кредитними установами. З іншого боку, втрата роботи, зниження доходів негативно впливають на платоспроможність та зумовлюють потребу в залученні додаткових (позикових) коштів, що може призвести виникнення прострочених платежів, фінансових санкцій та погіршення фінансового стану. В таких умовах зростає потреба членів домогосподарств володіти фінансовими знаннями і навиками, які забезпечать прийняття зважених рішень у сфері управління особистими фінансами.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМКИ ОПТИМІЗАЦІЇ ФІНАНСОВОЇ ПОВЕДІНКИ ДОМОГОСПОДАРСТВ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ

Дослідження особливостей фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств спрямоване на розв'язання завдань, які є важливими як членів домогосподарств, так і є умовою подальшого соціально-економічного розвитку держави загалом. Певна модель поведінки окремої людини, яка володіє тимчасово вільними фінансовими ресурсами або є споживачем різноманітних фінансових послуг має опосередкований вплив на функціонування фінансового ринку. Саме тому, кожна держава зацікавлена, щоб її громадяни були здатні приймати ефективні фінансові рішення та вміло керували особистими фінансами.

Як свідчить досвід, людина, котра володіє фінансовими знаннями, розуміє фінансові явища і процеси здатна приймати виважені фінансові рішення та забезпечити фінансову стабільність. Іншими словами, ефективність фінансової поведінки напряду залежить від рівня фінансової грамотності населення. На думку С.Коваль та Ю. Мельничук, «фінансово грамотні громадяни здатні не лише забезпечити фінансову стабільність власного домогосподарства, а й розпочинати та провадити власний бізнес, створювати додаткові робочі місця, заощаджувати та інвестувати власні кошти і таким чином стимулювати економічний розвиток держави загалом» [47, с. 42]. Дійсно, фінансова освіченість членів домогосподарств не лише позитивно впливає, а й стимулює активну модель фінансової поведінки.

На переваги фінансово грамотного члена домогосподарств вказує Т. Повод, на думку якої – це емоційно позитивні та цілеспрямовані, впевнені у майбутньому особи. Така впевненість у фінансовій стабільності досягається не завдяки державі чи роботодавцям, а лише завдяки їх власним знанням, навикам та досвіду, такі люди розуміють як формувати сімейний бюджет та

розпоряджатися ним [48, с. 85]. Як бачимо, науковець чітко вказує на взаємозв'язок між рівнем фінансової грамотності і ефективністю фінансової поведінки.

Підвищення значимості фінансової грамотності членів домогосподарств зумовлено діджиталізацією економіки та фінансових послуг, щоденним впровадженням нових різноманітних фінансових продуктів. Зростання фінансових викликів пов'язаних із війною, фінансова нестабільність, активність фінансових шахраїв зумовлюють гостру необхідність долучення держави до формування адекватної до умов сьогодення фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств. Дієвим способом досягнення поставленої мети є розроблення та реалізація на загальнодержавному рівні заходів та програм спрямованих на підвищення рівня фінансової обізнаності громадян.

З метою підвищення фінансової грамотності наших співвітчизників в Україні у 2024 р. затверджено «Національну стратегію розвитку фінансової грамотності до 2030 року» [49]. У процесі розроблення цієї Стратегії було враховано рекомендації щодо фінансової грамотності запропоновані Радою Організації економічного співробітництва та розвитку, в яких також чітко прослідковується взаємозв'язок між фінансовою грамотністю населення та їх фінансовою поведінкою: «поєднання фінансової обізнаності, знань, навичок, ставлення та поведінки, необхідних для прийняття обґрунтованих фінансових рішень і досягнення індивідуального фінансового добробуту» [50].

Розробники Стратегії розуміють, що передумовами удосконалення фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств є об'єднання зусиль держави, фінансових посередників, навчальних закладів, громадських організацій та громадян шляхом проведення різних заходів спрямованих на підвищення рівня фінансової грамотності. Лише при виконанні вищевказаних умов можна сподіватись на підвищення фінансової стійкості та добробуту домогосподарств України [49]. Для успішної реалізації Стратегії

необхідно дотримуватись принципів співпраці усіх зацікавлених сторін (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Принципи реалізації Національної стратегії розвитку фінансової грамотності до 2030 року [47, с. 42]

Принцип	Зміст
партнерство	об'єднання зусиль усіх учасників сприятиме результативності заходів спрямованих на підвищення фінансової грамотності
системність	заходи спрямовані на підвищення фінансової грамотності повинні здійснюватись впродовж життя особи, поглиблювати знання про особливості функціонування національної економіки та переконання необхідності ефективного управління особистими фінансами для забезпечення фінансової стійкості
практичність	заходи та навчальні матеріали, мають містити практичні ситуації та враховувати вимоги часу, особливі потреби цільових груп
доступність	представлення матеріалу доступною мовою, застосування різноманітних каналів донесення інформації, використання специфічних методів і засобів навчання із врахуванням вікових особливостей цільових груп, інклюзивності доступу до інформаційних та навчальних матеріалів по управлінню особистими фінансами;
масштабність	заходи підвищення рівня фінансової грамотності мають охоплювати населення усіх регіонів України у т. ч. сільських та гірських місцевостей

Для охоплення різних вікових категорій населення Стратегією передбачено здійснення заходів за п'ятьма основними напрямками (рис. 3.1).

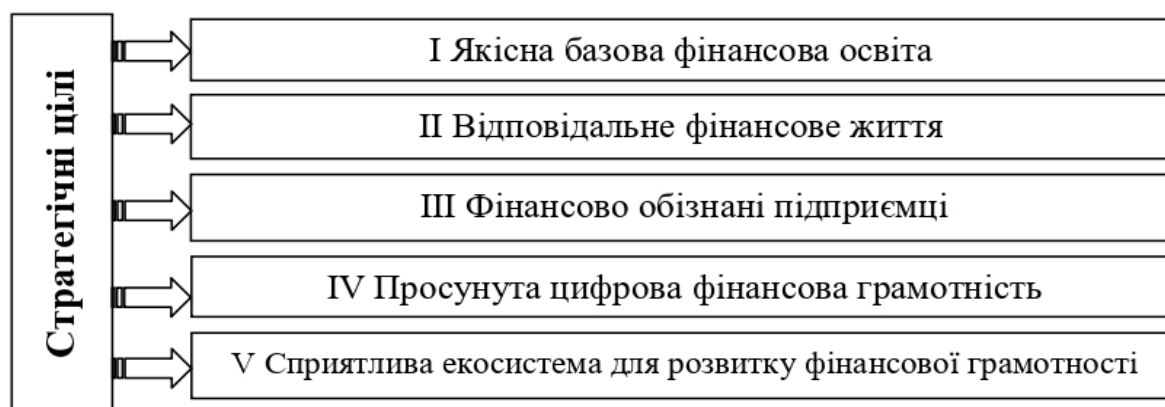

Рис. 3. 1. Стратегічні цілі Національної стратегії розвитку фінансової грамотності до 2030 року [47, с. 43]

До недавнього часу в Україні була відсутня система обов'язкового навчання фінансової грамотності дітей та молоді. Існування негативних

установок, які проявлялись у недовірі громадян до фінансових посередників, «у перекладанні особистої фінансової відповідальності на державу (патерналізм), недостатньому володінні питаннями правового захисту громадян на ринку фінансових послуг зумовили відсутність основних компетенцій та навиків у сфері особистих фінансів» [51]. Саме тому, досягнення стратегічної цілі «Якісна базова фінансова освіта» [49] є важливим кроком до формування свідомої фінансової поведінки школярів та молоді. Прикладом впровадження заходів держави (в особі Міністерства освіти і науки України) при реалізації Цілі І є впровадження у навчальні програми учнів 8–9 класів обов’язкової дисципліни «Підприємництво і фінансова грамотність», яка ознайомить з основами фінансової грамотності та необхідністю управляти особистими фінансами, інформацією про фінансові послуги банківських та небанківських фінансових установ, правами та обов’язками споживачів фінансових послуг, базовими знаннями про можливості здійснення підприємницької діяльності.

Для якісної фінансової освіти створено можливість для педагогів підвищувати їх професійні навички беручи участь в численних онлайн-курсах, тренінгах з фінансової грамотності. Центр фінансових знань НБУ «Талан» пропонує для усіх зацікавлених безкоштовні навчальні матеріали, які доцільно використати у навчальному процесі при викладанні предметів фінансового спрямування.

На формування свідомої фінансової поведінки молоді спрямовані різноманітні мотиваційні заходи для дітей та молодь, до організації яких долучають педагогічних працівників. Яскравим прикладом є «міжнародна інформаційна кампанія з фінансової грамотності, яку щорічно проводить Організація економічного співробітництва та розвитку – Global Money Week (Всесвітній тиждень грошей)» [47, с. 44]. Такі заходи мотивують дітей та молодь до здобуття нових фінансових знань та навиків, які сприятимуть прийняттю ефективних фінансових рішень для забезпечення фінансової стабільності.

Другою ціллю Стратегії «Відповідальне фінансове життя» [49] передбачено заходи та можливості дорослого населення (віком від 18 до 79 років) підвищувати власний рівень фінансової грамотності. Такі заходи спрямовані на набуття навиків особистого фінансового планування, вміння заощаджувати кошти та їх інвестування, усвідомлювати реальну потребу в запозиченні коштів та оцінювати можливості їх повернення. Позитивні зміни фінансової поведінки завдяки фінансовій обізнаності позитивно вплине на фінансову стабільність та добробут домогосподарств. Фінансова поведінка фінансово освічених громадяни проявлятиметься на практиці у вмінні оцінити потребу, рівень ризику та прийняти правильне рішення при користуванні фінансовими послугами.

Яскравим прикладом реалізації програм підвищення фінансової грамотності для дорослого населення за підтримки НБУ є «безкоштовна онлайн-платформа Гаразд» [52] (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Змістове наповнення безкоштовної онлайн-платформи Гаразд

Примітка. Узагальнено автором за [52]

Потреба у функціонуванні цього сайту зумовлена потребою протистояти платіжному шахрайству, кіберзлочинам та соціальному інжинірингу, необхідністю збереження вартості заощаджень, потребою оптимізації особистого бюджету та розвитку навиків фінансового ризик-менеджменту. Завдяки інформації, розміщеній на платформі Гаразд,

зацікавлені особи зможуть прийняти оптимальні рішення та усвідомлять алгоритм їх можливих дій при оформленні кредиту або депозиту, зрозуміють як планувати сімейний бюджет та як уникнути фінансового шахрайства. Перевагами сайту є розміщення виключно офіційної інформації від експертів НБУ та відсутність реклами фінансових послуг чи фінансових посередників.

Результати дослідження «Фінансова грамотність, фінансова інклюзія та фінансовий добробут в Україні у 2021 році», яке провів Проєкт USAID "Трансформація фінансового сектору" [53] більшість наших співвітчизників переоцінюють власний рівень фінансової обізнаності: «45% українців вважають, що мають середній рівень знань у фінансових питаннях, хоча їхні реальні знання часто є значно нижчими. Особливо вразливі – молодь віком 18-19 років та люди, старші за 60 років, чиї показники фінансової грамотності залишаються нижчими ніж середні по Україні» [53].

Восени 2024 р. НБУ вперше провів «Всеукраїнське тестування з фінансової грамотності» [54] всі учасники отримали безкоштовні персональні рекомендації та матеріали від експертів НБУ для підвищення фінансової обізнаності. Таке тестування допоможе кожному учаснику усвідомити рівень фінансових знань та стимулюватиме до їх підвищення.

Третя ціль Стратегії «Фінансово обізнані підприємці» [49] (див. рис. 3.1) спрямована для формування фінансових знань та навиків існуючих і потенційних підприємців. Володіння високим рівнем фінансових знань у сфері підприємницької діяльності забезпечить формування активності фінансової поведінки наших співвітчизників та позитивно впливатиме не лише на добробут домогосподарств, а й на подальший розвиток економіки України як під час війни, так і у повоєнний період. В межах реалізації вищевказаної цілі передбачено розробити та надати «вільний доступ до безкоштовних навчальних та інформаційних матеріалів, проведення тренінгів та інших мотиваційних заходів спрямованих на підвищення рівня фінансової грамотності підприємців» [47]. Такі заходи вже реалізуються у діяльності

ГО «Вест Юкрейн Діджитал» як частина національного проєкту розвитку підприємництва Дія.Бізнес [55]. Ця громадська організація здійснює консультування суб'єктів малого та середнього бізнесу, а також громадян, які прагнуть започаткувати власну справу. Так, в офлайн-центрах Дія.Бізнес усі зацікавлені особи можуть отримати інформацію та повний супровід при прийнятті фінансових рішень у сфері започаткування та розвитку малого бізнесу [47].

Поширення цифрових технологій у повсякденне життя загалом та у фінансову сферу зокрема, безумовно, має певні переваги: електронні платежі та розрахунки значно полегшують та пришвидшують грошові розрахунки. Для фінансової поведінки громадян в умовах діджиталізації характерними є активне використання системи електронних платежів, платіжних карток та терміналів самообслуговування, банкоматів, інтернет- та мобільного банкінгу, СМС-банкінгу, телефонного банкінгу, розрахунків із використанням мобільних застосунків; отримання фінансових послуг та консультацій щодо них без відвідування банківських установ (шляхом самообслуговування з використанням онлайн комунікацій) [56, с. 8]. Разом з тим, для процесів діджиталізації характерними є підвищені ризики, у тому числі можливість фінансового шахрайства.

В умовах діджиталізації фінансових послуг, підвищення рівня цифрової фінансової грамотності громадян стає запорукою фінансової стійкості домогосподарств. Саме на це спрямовано четверту ціль Стратегії «Просунута цифрова фінансова грамотність» [49], яка передбачає «розроблення доступних онлайн-каналів для підвищення фінансової обізнаності громадян, проведення роз'яснювальної роботи працівниками фінансових установ, зрозуміле та просте донесення інформації ЗМІ про можливості та переваги використання цифрових інструментів та існуючі ризики, що особливо важливо для громадян старшого віку. Досягнення цієї мети сприятиме розумінню цифрових фінансових послуг населенням, їх активне використання та здатності протидіяти фінансовому шахрайству»

[49]. НБУ спільно із Департаментом Кіберполіції НПУ розроблено та активно впроваджуються у щоденне життя інформаційні заходи спрямовані на протидію фінансовому шахрайству #ШахрайГудбай шляхом здобуття нашими співвітчизниками навиків безпечного здійснення безготівкових розрахунків та онлайн-платежів [57]. На онлайн-платформі #ШахрайГудбай доступно представлено інформацію стосовно правил особистої фінансової безпеки (безпека платіжних розрахунків та онлайн покупок, безпека фінансового номера, протидія телефонному шахрайству тощо).

Досягнення запропонованих у Стратегії цілей є можливим при успішній реалізації п'ятої цілі «Сприятлива екосистема для підвищення фінансової грамотності» [49]. Зрозуміло, що для втілення у життя заходів направлених на підвищення рівня фінансової обізнаності українців потрібно об'єднати зусилля «органів державної влади та органів місцевого самоврядування, освітніх закладів, фінансових установ та експертів фінансового ринку, усіх бажаючих, налагодження тісної співпраці із представниками Міжнародної мережі фінансової освіти ОЕСР» [47, с. 47].

Враховуючи вищевикладене, можемо резюмувати, що позитивних змін у фінансовій поведінці громадян можна досягнути завдяки заходам, котрі спрямовано на підвищення фінансової грамотності. Економічна нестабільність, цифровізація економіки загалом та фінансових продуктів зокрема, потреба захищатися від можливих фінансових загроз зумовлює потребу активізації заходів, які слід реалізовувати спільно усім зацікавленим сторонам (державі (в особі уповноважених органів), фінансовим посередникам та членам домогосподарств:

- розроблення та впровадження освітніх програм для підростаючого покоління та молоді;
- стимулювання педагогічних працівників підвищувати професійні навички за шляхом участі в онлайн-курсах і тренінгах із фінансової грамотності;

- організація проведення мотиваційно-інформаційних заходів із залученням педагогів, школярів та студентської молоді;
- створення сприятливого середовища для підвищення фінансової обізнаності дорослого населення протягом життя, спрямованих на розвиток навичок фінансового планування, управління особистими фінансами, заощадження, інвестування, усвідомленого управління позиченими коштами, прийняття обґрунтованих рішень в умовах невизначеності та захисту від фінансових махінацій.
- розробка та надання необмежених можливостей користуватися різноманітними безкоштовними освітніми матеріалами, організація тренінгів та стимулюючих заходів для підприємців для активізації підприємницької активності шляхом набуття нових знань у фінансовій сфері;
- допомога внутрішньо переміщеним особам у розвитку малого бізнесу шляхом надання консультативної та просвітницької підтримки;
- підвищення фінансової обізнаності у сфері підприємництва молодого покоління, зокрема розвиток навичок у сфері економічної грамотності, заохочення ініціативності та креативності;
- розробка загальнодоступних онлайн-платформ для фінансової освіти для популяризації цифрових інструментів і вміння протистояти ризикам для різних верств населення, проведення працівниками різних фінансових установ роз'яснювальних заходів, де інформація подається у зрозумілому форматі.
- проведення інформаційних заходів, спрямованих на протидію різним формам фінансового шахрайства.

ВИСНОВКИ

Дослідження теоретичних і практичних засад фінансової поведінки домогосподарств дозволило зробити наступні узагальнення.

Фінансова поведінка домогосподарств є багатограним поняттям, у якому доцільно враховувати такі форми прояву як: дії (або діяльність) особи у процесі формування доходів, їх розподілі та використанні для задоволення потреб.

На фінансову поведінку впливають внутрішні та зовнішні, об'єктивні та суб'єктивні фактори.

Залежно від сфери прояву складовими фінансової поведінки є: дохідна, споживча, заощаджувальна, інвестиційна, кредитна, добродійна.

У процесі оцінки дохідної поведінки вітчизняних домогосподарств виявлено зростання обсягу доходів у 2018–2022 рр., що зумовлено підвищенням заробітних плат, соціальних виплат, збільшенням доходів трудових мігрантів та уповільненням інфляції. І хоча у 2022 р. під час повномасштабної війни відбулись масові звільнення працівників, еміграція трудових ресурсів, зниження заробітної плати відповідно зростання досліджуваного показника пояснюється зростанням доходів військовослужбовців. Разом з тим, зростання доходів домогосподарств під час дії воєнного стану відбувалося на фоні зниження курсу гривні та зростання цін, що спричинило зниження купівельної спроможності громадян та вказує на зниження реальних доходів.

Дохідну поведінку домогосподарств характеризує структура доходів домогосподарств. Наявність різних джерел доходів домогосподарств є одним із факторів, що впливають на формування певної дохідної поведінки домогосподарств та є потужним мотиваційним чинником активізації економічної діяльності членів домогосподарств, оскільки зменшує залежність бюджету домогосподарства від одного джерела доходів. Аналіз структури доходів домогосподарств свідчать про домінування у структурі доходів заробітної плати та соціальних допомог (понад 80%): упродовж

2018–2022 рр. питома вага заробітної плати коливалась в межах 45,3–52,3% від сумарних доходів домогосподарств, соціальні допомоги – 32,5–33,8%.

Під час дії воєнного стану розширено перелік осіб, які мають право на отримання соціальних трансфертів: військовослужбовці та члени їх сімей, внутрішньо переміщені особи. Так, у 2024 р. вперше виділено кошти для соціальної підтримки військовослужбовців у цивільному житті, на реалізацію програми «Інститут ветеранів». Держава виділяє кошти на виготовлення протезів військовослужбовцям, на забезпечення житлом військовослужбовців та родин загиблих.

Під час війни у домогосподарств з'явилося додаткове джерело доходів домогосподарств – допомога від недержавних волонтерських фондів, організацій. Разом з тим, зросла частка домогосподарств, рівень доходів яких змушує відмовляти собі у найнеобхіднішому, крім харчування

Оцінка споживчої поведінки домогосподарств дозволила виявити переважне спрямування споживчих витрат вітчизняних домогосподарств на продукти харчування, тобто на задоволення фізіологічних потреб (46,6–48,1%). Доволі великою є частина коштів населення України, які використовуються на оплату житлово-комунальних послуг (14,4–15,2%).

Повномасштабна війна, яка триває в Україні внесла зміни у споживчу поведінку домогосподарств – зростання кількості домогосподарств, які не можуть придбати певні товари першої необхідності, що свідчить про їх перебування на межі бідності.

Зміни споживчої поведінки особливо торкнулись внутрішньо переміщених осіб. Так, середній чек внутрішньо переміщених осіб є меншим, ніж в українців, які не змінювали місце проживання. Крім того, 70% українців перестали купувати товари, виробник яких не покинув ринок росії, 65% – обмежили витрати на дозвілля та розваги, 58% – менше відвідують концерти та кінотеатри, 51% – економлять на ліках, 47% – придбання продуктів розглядають як поповнення стратегічних запасів.

У період війни лише 13,4% українців проявили заощаджувальну поведінку, хоча 41,0% опитаних визнали, що володіли достатнім обсягом коштів, однак не робили заощаджень. Таку ситуацію можна пояснити недостатнім рівнем довіри до держави та банків в умовах війни та невпевненістю у завтрашньому дні.

Заслужують на увагу результати дослідження заощаджувальної поведінки молодого покоління під час війни. Так, патріотизм їх заощаджувальної поведінки відобразився в необхідності накопичувати кошти для підтримки ЗСУ та благодійної діяльності: від 4,0% у довоєнний період до 51,0% накопичень у період війни. Молодь усвідомлює необхідність благодійної допомоги і після завершення війни (46% заощаджень).

Особливістю кредитної поведінки населення під час війни є використання кредитних коштів на поточні потреби. Крім того, виникли раніше не існуючі потреби: відновлення майна пошкодженого внаслідок військових дій (3% від усіх опитаних у 2022 р. та 2% у 2023 р.), не вистачало коштів для евакуації (4% від усіх опитаних у 2022 р. та 3% у 2023 р.). За період війни відбулось зростання питомої ваги домогосподарств, які мають невикористані позики (до 37%), 41% опитаних змушені залучити позикові кошти, щоб покрити власні витрати.

Дослідження особливостей фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств спрямоване на розв'язання завдань, які є важливими як членів домогосподарств, так і є умовою подальшого соціально-економічного розвитку держави загалом. Певна модель поведінки окремої людини, яка володіє тимчасово вільними фінансовими ресурсами або є споживачем різноманітних фінансових послуг має опосередкований вплив на функціонування фінансового ринку. Фінансова освіченість членів домогосподарств не лише позитивно впливає, а й стимулює активну модель фінансової поведінки.

Підвищення значимості фінансової грамотності членів домогосподарств зумовлено діджиталізацією економіки та фінансових

послуг, щоденним впровадженням нових різноманітних фінансових продуктів. Зростання фінансових викликів пов'язаних із війною, фінансова нестабільність, активність фінансових шахраїв зумовлюють гостру необхідність долучення держави до формування адекватної до умов сьогодення фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств. Дієвим способом досягнення поставленої мети є розроблення та реалізація на загальнодержавному рівні заходів та програм спрямованих на підвищення рівня фінансової обізнаності громадян.

Враховуючи існування взаємозв'язку між рівнем фінансової грамотності і ефективністю фінансової поведінки, кожна держава зацікавлена, щоб її громадяни були здатні приймати ефективні фінансові рішення та вміло керували особистими фінансами.

Враховуючи вищевикладене, можемо резюмувати, що позитивних змін у фінансовій поведінці громадян можна досягнути завдяки заходам, котрі спрямовано на підвищення фінансової грамотності. Економічна нестабільність, цифровізація економіки загалом та фінансових продуктів зокрема, потреба захищатися від можливих фінансових загроз зумовлює потребу активізації заходів, які слід реалізовувати спільно усім зацікавленим сторонам (державі (в особі уповноважених органів), фінансовим посередникам та членам домогосподарств:

- розроблення та впровадження освітніх програм для підростаючого покоління та молоді;
- стимулювання педагогічних працівників підвищувати професійні навички за шляхом участі в онлайн-курсах і тренінгах із фінансової грамотності;
- організація проведення мотиваційно-інформаційних заходів із залученням педагогів, школярів та студентської молоді;
- створення сприятливого середовища для підвищення фінансової обізнаності дорослого населення протягом життя, спрямованих на розвиток навичок фінансового планування, управління особистими фінансами,

заощадження, інвестування, усвідомленого управління позиченими коштами, прийняття обґрунтованих рішень в умовах невизначеності та захисту від фінансових махінацій.

- розробка та надання необмежених можливостей користуватися різноманітними безкоштовними освітніми матеріалами, організація тренінгів та стимулюючих заходів для підприємців для активізації підприємницької активності шляхом набуття нових знань у фінансовій сфері;

- допомога внутрішньо переміщеним особам у розвитку малого бізнесу шляхом надання консультативної та просвітницької підтримки;

- підвищення фінансової обізнаності у сфері підприємництва молодого покоління, зокрема розвиток навичок у сфері економічної грамотності, заохочення ініціативності та креативності;

- розробка загальнодоступних онлайн-платформ для фінансової освіти для популяризації цифрових інструментів і вміння протистояти ризикам для різних верств населення, проведення працівниками різних фінансових установ роз'яснювальних заходів, де інформація подається у зрозумілому форматі.

- проведення інформаційних заходів, спрямованих на протидію різним формам фінансового шахрайства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Заяць В. Фінансова поведінка домогосподарств у контексті їх резильєнтного розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2024. № 1. С. 41–58. URL: <http://jnas.nbuiv.gov.ua/article/UJRN-0001479505>
2. Кізима Т., Булавинець В., Кізима А. Фінансова поведінка домогосподарств у контексті розвитку поведінкових фінансів. Економічний аналіз. 2022. Т. 32. № 4. С. 152–164. URL: <https://doi.org/10.35774/econa2022.04.152>
3. Кізима Т. Фінансова поведінка домогосподарств: сутність, класифікація, чинники впливу. *Світ фінансів*. 2011. Вип. 4. С. 19–26.
4. Вдовиченко А. М. Фінансовий потенціал населення: нові можливості інноваційного розвитку економіки України. Ірпінь. 2012. 225 с.
5. Єфременко Т. Фінансова поведінка населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 2. С. 165–175.
6. Ключник Л. В. Фінансова поведінка домашніх господарств: сутність та особливості. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2021. Том 6. № 3. С. 219 – 227.
7. Ковтун О. А. Фінансова поведінка домогосподарств: сутність, структура та класифікація. *Бізнес Інформ*. 2013. № 9. С. 280–286.
8. Косточка О. О. Фінансова поведінка домогосподарств України. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 11. С. 698–701.
9. Ломачинська І.А. Оптимізація фінансової поведінки домогосподарств у трансформаційній економіці України. *Економічний простір*. 2011. №49. С. 141–149.
10. Кальченко О., Зеленська О., Лесун С. Фінансова поведінка домогосподарств у контексті розвитку поведінкових фінансів. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2023. № 4 (36). С. 280–290. URL: [https://doi.org/10.25140/2411-5215-2023-4\(36\)-280-290](https://doi.org/10.25140/2411-5215-2023-4(36)-280-290).

11. Федосов В. М., Стеценко Б. С. Роль освітніх факторів у формуванні фінансового світогляду в Україні. *Освітня аналітика України*. 2019. № 3 (7). С. 69–84.
12. Онишко С.В., Добрянська Н. В. Фінансова поведінка домогосподарств України в умовах військової агресії та її вплив на формування довгострокових трендів післявоєнного розвитку. *Держава та регіони Серія: Економіка та підприємництво*. 2023 . № 1 (127). С. 112–120.
13. Дудинець Л. А., Голуб Г. Г., Голуб Р. Р. Фінансова поведінка домогосподарств та її детермінанти. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2019. Вип. 2. С. 42–47.
14. Дорош В. Ю., Чепель К. С. Фінансова поведінка домогосподарств в ринкових умовах господарювання. *Економічні науки: Серія «Облік і фінанси»*. Луцьк: Луцький національний технічний університет, 2012. Вип. 9 (33). Ч. 1. С. 361–371.
15. Возняк Г. В., Каспшишак А. В. Детермінанти формування фінансової поведінки домогосподарств регіону в умовах сучасних викликів. *Регіональна економіка*. 2024. № 2 (112). С. 114–126. URL: DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-2-11>
16. Гайдай Т. В. Макроекономічна фінансова нестабільність у вимірах психологічно-поведінкового аналізу. *Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей*. зб. наук. пр. ДВНЗ «Університет банківської справи». Київ, 2016. С. 126-133.
17. Якимова Н. С. Когнітивні упередження та їх вплив на поведінкові моделі суб'єктів ринку праці. *Галицький економічний вісник*. 2020. Т.63/ № 2. С.118–125. URL: <https://galicianvisnyk.tntu.edu.ua/pdf/63/814.pdf>.
18. Кириленко О., Коваль С., Сидор І., Сидорчук А. Достатність доходів домогосподарств: оцінка та економічна інтерпретація їх фінансової стійкості. *Журнал управління та регулювання*. 2024. 13 (2). С. 86–95. <https://doi.org/10.22495/jgrv13i2art8>

19. Коваль С.Л. Особливості фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств. *Економіка. Фінанси. Право*. 2017. № 7/2. С. 28–34.
20. Доходи та витрати населення України. URL: <https://ukrstat.gov.ua/>
21. Коваль С. Л., Грицишина Л. І. Особливості формування фінансових ресурсів домогосподарств у сучасних умовах. *Світ фінансів*. 2020. № 4 (65). С. 131–143. DOI: 10.35774/sf2020.04.131. URL: <http://sf.wunu.edu.ua/index.php/sf/article/view/1373>
22. Як зміниться фінансування соцзахисту у 2024 році. Бухгалтерія. Платформа Бюджет та ОМС. URL: <https://oblikbudget.com.ua/news/71386-yak-zminitsya-finansuvannya-sotszakhistu-u-2024-rotsi>
23. Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни: Закон України № 2115-IX від 3.03.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2115-20#Text>
24. Соціально-економічний стан домогосподарств України (за результатами загальнодержавного вибіркового обстеження соціально-економічного стану домогосподарств (ОСЕСД), грудень 2023 р. – лютий 2024 р.). Київ, 24 липня 2024 р. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/documents/social-economical-state-2023-24>
25. Коваль С. Л. Вплив війни на доходи домогосподарств України та можливості їх зростання у післявоєнний період. Збірн. тез конф. «Інноваційні підходи до розвитку технологій та економіки» ІADTE 2024. Свалява. ЗУНУ. Червень 27, 2024. 384 с. С. 142–144.
26. Шишкін В. Зміни рівня та структури доходів домогосподарств України під впливом повномасштабної війни. *Економіка та суспільство*. 2024. № 62. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-62-166>.
27. Варганова О., Цалко Т. Споживча поведінка: ревіталізація концепції і стрижневі моделі. *Економіка та суспільство*. 2023. № 50. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-36>

28. Обстеження умов життя домогосподарств: стандартний звіт з якості державного статистичного спостереження /Державна служба статистики України: схв. ріш. Комісії з питань удосконалення методології та звітної документації від 17.11.2023 № КПУМ/26-23. URL: https://ukrstat.gov.ua/suya/st_zvit/2023/11/zv_obst_um_domog.pdf
29. Сидорчук, А., Кириленко, О., Коваль, С., Сидор, І. Аналіз витрат як складова оцінки фінансового стану домогосподарств. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2022. 3(44), С. 82–91. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptr.3.44.2022.3786>
30. Економічна нерівність серед населення України в контексті забезпечення стійкості: Національний інститут стратегічних досліджень. 19.02.2024 р. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-02/az_eknerivnist_19022024.pdf
31. Структура сукупних витрат. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/gdvdg/ssv/arh_ssv_u.htm
32. Сидорчук А. А. Фінансова стійкість домогосподарств: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія. Тернопіль : ЗУНУ, 2023. 474 с.
33. Інфляційний звіт (жовтень 2023 року): Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiyniy-zvit-jovten-2023-roku>
34. Споживацькі настрої українців у другий рік повномасштабного вторгнення: Вивчення купівельної активності українських споживачів та її специфіки у другий рік повномасштабного вторгнення. Консалтингова компанія Делой. 13 березня 2024 року. URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ua/Documents/consumer-business/consumer-behavior-2024.pdf>
35. Казьмірова О. М. Особливості кредитної поведінки населення під час війни. *Вісник НТУУ "КПІ" Політологія. Соціологія. Право*. 2024. № 1 (61). URL: <https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/306740>

36. Мельник В. М. Формування фінансової поведінки домогосподарств в Україні: монографія / В. М. Мельник, І. Д. Якушик, І. А. Ломачинська, О. О. Драган. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2014. 212 с.

37. Сидор І. П., Петрушка О. В. Заощадження в системі інвестиційних ресурсів домогосподарств України. *Економічні студії*. Науково-практичний журнал. 2019. № 3 (25). С. 143-147.

38. Депозити, залучені депозитними корпораціями (крім Національного банку України). URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-financial>

39. Як війна вплинула на ставлення до заощаджень та змінила пріоритети серед українських дітей: результати конкурсу Національного банку України серед дітей (13 квітня 2023 р.). URL: <https://talan.bank.gov.ua/novyny/iak-viina-vplinula-na-stavlennia-do-zaoshchadzhen-ta-zminila-prioriteti-sered-ukrayinskikh-ditei>

40. Коваль С.Л. Мотиви та потенційні ризики кредитної поведінки домогосподарств. *Ефективна економіка*. 2016. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/>.

41. Кредити, надані депозитними корпораціями (крім Національного банку України). URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-financial>

42. Аналіз фінансової поведінки MASS ACTIVE – кредитування: вплив війни (червень-липень, 2023). URL: https://nabu.ua/images/uploaded/sys_media_doc/doc_1be362722900994a498fcfdab65bd34e.pdf.

43. Кізима Т. Кредитна поведінка домогосподарств: структурно-аналітичний аспект. *Світ фінансів*. 2019. № 1 (58). С. 7–18. URL: <http://sf.wunu.edu.ua/index.php/wof/article/viewFile/1209/1212>.

44. Аналіз фінансової поведінки MASS ACTIVE – кредитування: вплив війни (червень-липень, 2023). URL:

https://nabu.ua/images/uploaded/sys_media_doc/doc_1be362722900994a498fcfdab65bd34e.pdf.

45. Коваль С. Л., Костик В. Ю. Дохідна поведінка домогосподарств України в сучасних умовах: Фінансове забезпечення сталого розвитку: збірник наукових праць. Вип. 4. Тернопіль: ЗУНУ, 2024.

46. Коваль С. Л., Костик В. Ю. Фактори впливу на фінансову поведінку домогосподарств: Фіскальна політика України в умовах євроінтеграційних процесів: збірн. матер. XXI Всеукр. наук.-практ.конф. студ. і молод. вчених (м. Тернопіль, 24 трав. 2024 р.). Т. 2. Тернопіль: ЗУНУ, 2024.

47. Коваль С. Л., Мельничук Ю. Д. Фінансова грамотність домогосподарств України: сучасний стан та перспективи підвищення. *Світ фінансів*. 2024. № 3. С. 40–52. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/52603>

48. Повод Т. Фінансова грамотність населення як пріоритетна умова успішного розвитку держави. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2021. № 9. С. 84–90. URL: <https://doi.org/10.32851/2708-0366/2021.9.11>

49. Національна стратегія розвитку фінансової грамотності до 2030 року затв. рішенням Правління Національного банку України від 12 квітня 2024 року № 119-рш. URL : https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/NBU_Strategy-Financial-Literacy.pdf?v=7

50. OECD (2020), OECD Council Recommendation on Financial Literacy. URL : <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0461>.

51. Коваль С.Л. Система державного соціального страхування: досвід України та Німеччини *Світ фінансів*. 2018. № 2 (55). С. 67–77.

52. Нова онлайн-платформа з фінансової грамотності “Гаразд” від Національного банку України. URL : <https://www.rbc.ua/rus/news/nova-online-platforma-finansovoyi-gramotnosti-1698225062.html>

53. Фінансова грамотність, фінансова інклюзія та фінансовий добробут в Україні у 2021 році:в Проєкт USAID "Трансформація фінансового

сектору", НБУ URL :
https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Research_Financial_Literacy_Inclusion_Welfare_2021.pdf

54. Національний банк України ініціює Всеукраїнське тестування з фінансової грамотності. URL : <https://bank.gov.ua/ua/news/all/natsionalniy-bank-ukrayini-initsiyuye-vseukrayinske-testuvannya-z-finansovoyi-gramotnosti>

55. Офіс, де створюють проекти, що випереджають час! West Ukraine Dsgital. URL : <https://westdigital.org.ua>.

56. Добрянська Н. Цифровізоване домогосподарство як результат цифрових трансформацій в Україні. *Трансформаційна економіка*. 2024. № 1 (06). С. 5–10. URL :<https://doi.org/10.32782/2786-8141/2024-6-1>

57. Інформаційна кампанія #ШахрайГудбай: Національний банк України. URL : <https://promo.bank.gov.ua/stopfraud/>.